

ŠIMTMEČIO ATGARSIAI: AR PASIKEIS PIRMOJO PASAULINIO KARO VERTINIMAS LIETUVOJE?

Vasilijus Safronovas

Dėmesys, parodytas Pirmajam pasauliniam karui ir jo pasekmėms, minint šio žmonių pakeitusio konflikto šimtmečio sukaktį, vertas ne apžvalgos, bet atskiro tyrimo. Istorikai, politikai, viešųjų ryšių specialistai, knygų autoriai ir menininkai – kiekvienas savaip aktualino šimtmečio datas ir karo reikšmes, vedini skirtingų siekių ir transliuodami toli gražu nevienareikšmę žinią. Nuo Jungtinių Valstijų, Vokietijos iki Slovėnijos ar Kroatijos sukakčiai pažymėti buvo įsteigtos specialios vyriausybių įgaliotos komisijos arba šios funkcijos suteiktos jau egzistuojančioms organizacijoms; finansuota daugybė ilgalaikių projektų.

Palyginti su šiuo pasauliniu kontekstu, Lietuvoje sukakties reikšmę, iš pirmo žvilgsnio, nustelbė iniciatyvos minėti (įprasminti) valstybės atkūrimo šimtmetį. Tiesa, šimtmečio pažymėjimo programa, kurios rengimą pirma koordinavo Algirdo Butkevičiaus vyriausybė, 2016 m. pasikeitus Lietuvos valdžiai, keistu būdu susivedė į kelias viešųjų ryšių akcijas. Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Liudas Mažylis pademonstravo smalsumą kreipdamasis į vieną Vokietijos archyvą ir 2017 m. pradžioje iškėlė į dienos šviesą notifikacinius dokumentus, kuriais Lietuvos Taryba 1917–1918 m. informavo Vokietiją apie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą. Vokietijos archyvo susisteminta informacija ir paslaugumas leido L. Mažyliui greitai tapti „akto originalo“ atradėju ir netgi gauti specialiai jam įsteigtą Lietuvos pažangos premiją. Suprantama, prie to smarkiai prisidėjo vienos bendrovės tuo metu paskelbta viešųjų ryšių akcija „raskim originalą“¹ ir kovos su politine korupcija Lietuvoje kontekstas. 2017–2018 m. žmonėms buvo duota galimybė pafantazuoti apie ateitį dalyvaujant šalies vadovų globojamuose rinkimuose „Idėja Lietuvai“. Idėjos buvo išrinktos, bet kas prisiims atsakomybę už jų įgyvendinimą, neaišku. Vis dėlto garsiausiai skambėjusios moderniosios Lietuvos šimtmetį lydėjusios viešųjų ryšių akcijos nereiškia, kad Pirmojo pasaulinio karo šimtmetis Lietuvoje nebuvo reflektuotas. Šis tekstas – trumpa tokių refleksijų apžvalga, kurioje paeiliui aptariamos įvairios autoriui žinomos meninės, pažintinės ir akademinės iniciatyvos.

¹ „MG Baltic“ siūlo milijoną už Nepriklausomybės akto originalą, 2017-02-15. Interaktyvus. Žiūrėta 2018-11-18. URL: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2017-02-15-mg-baltic-siulo-milijona-uz-nepriklausomybes-akto-originala/155625>>.

I. Parodos ir meninis perteikimas

Lietuvos muziejai, nors ekspozicijų apimtimi ir prieigos naujumu vargu ar pasiekė kartelę, kurią išskėlė Latvijos karo muziejus, 2017 m. pradžioje atidaręs stacionarią ekspoziciją „Latvijas iedzīvotāji Pirmajā pasaules karā = Latvians in World War I“, pirmāsias laikinas parodas, skirtas Didžiajam karui, parengė dar gerokai prieš šimtmečio sukaktį.

2009 m. kovo 26 d. paroda „Pirmasis pasaulinis karas ir Lietuva“ buvo atidaryta Lietuvos nacionaliniame muziejuje (kuratoriai Jūratė Gudaitė, Dalia Keršytė, Tadas Šėma). Per dokumentiką joje bandyta perteikti Vokietijos okupacijos realijas ir Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti veiklą. Šiuo požiūriu paroda nieko konceptualiai naujo nepasiūlė, bet išreiškė Lietuvoje vyraujantį, nuo tarpukario besitęsiantį būdą, kaip pasakoti apie Didįjį karą. Tos pačios temos buvo atskleistos Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriaus 2011 m. parengtoje virtualioje parodoje „Pirmasis pasaulinis karas: dokumentai liudija“². Vytauto Didžiojo karo muziejuje 2012 m. spalio 1 d. atidaryta kilnojamoji nuotraukų ir dokumentų kopijų ekspozicija „Pirmasis pasaulinis karas ir Lietuva“ (kuratoriai Marius Pečiulis ir Edvinas Vaidotas) teminiu požiūriu buvo kitokia. Ji pasakojo daugiausia apie 1914–1915 m. karo veiksmus dabartinės Lietuvos teritorijoje, nors ir čia paskutinė ekspozicijos dalis buvo skirta Vokietijos okupacijos tematikai³. Ši paroda nuo 2012 m. lapkričio mėn. keletus metus keliavo po įvairias Lietuvos įstaigas ir muziejus.

Nauju katalizatoriumi įvairioms parodoms rengti, suprantama, tapo Didžiojo karo pradžios šimtmečio sukaktis 2014-aisiais. Pagal tematiką tokias ekspozicijas galima sudalyti į kelis grupes. Pirmajai grupei priskirtinos parodos, kurios, kaip ir prieš tai minėtos, pasakojo apie Lietuvą kare ir karą Lietuvoje, šiam pasakojimui perteikti pasitelkdamos siužetus apie lietuvių politinį veikimą karo metais ir lietuvių karo šalpos draugijų veiklą. Tarp tokių parodų, be jau išvardytųjų, minėtinos dvi, parengtos Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos: 2014 m. rugsėjo 1 d. atidaryta paroda „Lietuvos visuomenė Pirmojo pasaulinio karo pradžioje: įvykiai, draugijos, asmenybės“ ir 2015 m. balandžio mėn. bibliotekoje veikusi ekspozicija „Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti“. Abi parodas, kurios vėliau buvo perkeltos į interaktyvią erdvę⁴, rengė minėtos bibliotekos Rankraščių skyriaus mokslo darbuotoja Rasa Sperskienė.

Antroji grupė – tai lokalinės istorijos parodos, kurių pagrindinis tikslas buvo atskleisti, kaip globalus konfliktas pasireiškė konkrečiuose Lietuvos regionuose ar miestuo-

² 2018 m. nuoroda į parodą nebeveikė.

³ Apie parodą žr.: PEČIULIS, Marius. „Pirmasis pasaulinis karas ir Lietuva“. *Vytauto Didžiojo karo muziejus 2012 metais: almanachas*. Kaunas, 2013, p. 123–125.

⁴ Lietuvos visuomenė Pirmojo pasaulinio karo pradžioje: įvykiai, draugijos, asmenybės. Interaktyvi paroda. Žiūrėta 2018-11-13. URL: <<http://www.mab.lt/Pirmasis-pasaulinis-karas-pradzia/>>; Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti (nuo 1926 m. Vilniaus lietuvių labdarybės draugija) (1914–1940). Interaktyvi paroda. Žiūrėta 2018-11-13. URL: <<http://www.mab.lt/Pirmasis-pasaulinis-karas-draugija/>>.

se (tam, beje, buvo skirta ir nemažai publikacijų regionų periodinėje spaudoje). Kautiečiai istorinės Prezidentūros rūmuose 2014 m. gegužės–spalio mėn. eksponuotoje parodoje „Pirmojo pasaulinio karo ženklai Kaune“ didelio formato nuotraukose galėjo išvysti, kaip karo metais atrodė jų miestas. Kauno apskrities archyve nuo 2014 m. spalio mėn. iki 2015 m. balandžio mėn. veikė paroda „Kauno kraštas ir žmonės Didžiojo karo sukuriuose“. 2014 m. rugpjūčio–spalio mėn. paroda „Pirmasis pasaulinis karas (1914–1918): istorinių įvykių atspindžiai Rytų Prūsijoje“ kvietė į Šilutės muziejų. Vienu įdomesnių tarptautinio bendradarbiavimo, rengiant tokio tipo parodas, pavyzdžių laikytina 2014 m. gegužės mėn. Marijos Konopnickos muziejuje Suvalkuose (Lenkija), o tų pačių metų liepos mėn. Alytaus kraštotyros muziejuje atidaryta paroda „Didysis karas. Suvalkų kraštas ir Užnemunė 1914–1918 | Wielka Wojna: Suwalszczyzna i Zaniemenie 1914–1918“ (autoriai: Audronė Jakunskienė, Krzysztof Skłodowski ir Magdalena Wołowska-Rusińska)⁵. Suvalkų apygardos muziejaus (*Muzeum Okręgowego w Suwałkach*) ir Alytaus kraštotyros muziejaus darbuotojų bendras projektas, sujungęs šešių muziejų ir daugybės kolekcininkų medžiagą, įdomus kaip bendradarbiavimo per sieną iniciatyva, kurią parėmė Europos Sąjunga ir kuri atskleidė pastangas priminti konflikto poveikį nepaisant vėliau susidariusių sienų.

Trečiajai grupei priskirčiau įvairias siauresnės tematikos parodas, kuriose buvo reflektuojamas Didysis karas ir jo pasekmės. Šiuolaikinio dailininko Anatolijaus Michailovo (Klošaro) tapybos darbų ciklas „1914 m. Pirmasis pasaulinis karas“, 2014 m. kovo–balandžio mėn. eksponuotas Kauno pilyje. Vilniaus grafikos meno centro galerijoje 2014 m. balandžio–gegužės mėn. veikė paroda „Okupacijos realijos“, kurioje visuomenei rodyti ne tik Pirmojo, bet ir Antrojo pasaulinių karų laikų su Lietuva susiję plakatai⁶. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus istorinėje Prezidentūroje Kaune nuo 2014 m. birželio mėn. iki 2015 m. balandžio mėn. eksponavo dalį olandų dailininko Louis (Luji) Raemaekerso karikatūrų, kurios Lietuvai buvo padovanotos dar 1934 m. per Lietuvos konsulatą Belgijoje. Pirmąją šios parodos dalį „Tango su mirtimi“ pratęsė paroda „Europa ant operacinio stalo“, eksponuota 2015 m. birželio mėn. – 2016 m. birželio mėn. 2014 m. lapkričio mėn. Marijos ir Jurgio Šlapelių name-muziejuje Vilniuje buvo atidaryta interaktyvi paroda „Pirmojo pasaulinio karo palikimas Lietuvoje: kapai ir kapinės (1914–1941)“, kurią pristatė Vida Girininkienė ir Olijardas Lukoševičius. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus 2015 m. kovo–rugsėjo mėn. eksponavo parodą „Cornelia Gurlitt: širdies kelionė. Vilnius vokiečių ekspresionistės akimis 1915–1917 m.“⁷

⁵ Lenkų kalba su santrauka lietuvių kalba buvo išleistas šios parodos katalogas: *Wielka Wojna: Suwalszczyzna i Zaniemenie 1914–1918*. Oprac. Krzysztof SKŁODOWSKI. Suwałki, 2014.

⁶ Buvo išleistas šios parodos katalogas: JANKEVIČIŪTĖ, Giedrė; LAUČKAITĖ-SURGAILIENĖ, Laima. *Okupacijos realijos. Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų Lietuvos plakatai*: parodos katalogas = *The Reality of Occupation. Posters in Lithuania during World War I and World War II*: exhibition catalogue. Vilnius, 2014.

⁷ Buvo išleistas šios parodos katalogas: *Cornelia Gurlitt: širdies kelionė. Vilnius vokiečių ekspresionistės akimis 1915–1917 m.* = *Cornelia Gurlitt: The Journey of the Heart. Vilnius of 1915–1917 in the eyes of a German*

Interaktyvias parodas rengė bei su Pirmuoju pasauliniu karu susijusius savo eksponatus įvairiais būdais bandė pristatyti ir kiti muziejai (pvz., Kaišiadorių muziejus⁸, Kretingos muziejus⁹) bei archyvai (pvz., Lietuvos valstybės istorijos archyvas, 2014 m. lapkričio mėn. paskelbęs karo pradžios sukakčiai skirtą interaktyvią parodą¹⁰). Tačiau visoms šioms, įskaitant ir prieš tai išvardytas, iniciatyvoms būdinga tai, kad jų turinį labiau veikė ne tiek (arba galbūt pirmiausia ne) noras konceptualiai atskleisti konkrečią temą, kiek konkrečios saugyklos turimi eksponatai. Kelias išimtis konceptualaus vientisumo ir eksponatų rinkimo iš skirtingų saugyklų aspektais sudarė minėtoji plakatų paroda „Okupacijos realijos“, Suvalkų kraštui ir Užnemunei skirta lenkų ir lietuvių bendradarbiavimo paroda bei 2016–2017 m. Vilniuje ir Panevėžyje eksponuota paroda „Pirmojo pasaulinio karo frontuose“ (kuratorės: Rima Cicėnienė, Rasa Sperskienė). Pastaroji, papildyta Baltarusijos nacionalinės mokslų akademijos Jakubo Kolaso centrinėje mokslinėje bibliotekoje saugomais eksponatais, per Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje ir asmeninėse kolekcijose saugomus Didžiojo karo dalyvių egodokumentus pasakojo apie lietuvių karių tarnybą skirtingų valstybių kariuomenėse Didžiajame kare ir lietuvių tautinių dalinių steigimą Rusijoje 1917–1919 metais. Išsamesnis parodos variantas vėliau atsidūrė internete¹¹.

Kelios parodos, kad ir mažesniu intensyvumu, Lietuvoje buvo pristatytos ir Didžiojo karo pabaigos šimtmečio išvakarėse. 2018 m. liepos mėn. Kuršių nerijos istorijos muziejuje, o rugpjūčio–gruodžio mėn. keliose vietose Klaipėdoje eksponuota paroda „Laisvė ir skilimas: Europa po Pirmojo pasaulinio karo“ (kuratorius Klaus Richter). Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus karo pabaigos šimtmečiui dedikavo Dogu Bankovo parodą „Esu tas priešas, kurį tu, mano drauge, nužudei“: A. Žmuidzinavičiaus memorialiniame muziejuje atidaryta ekspozicija buvo paremta tekstais, kuriuos britų kompozitorius Benjaminas Brittenas naudojo savo „Karo Requiem“ (1962)¹². Vytauto Didžiojo karo muziejus taip pat atidarė archyvinių dokumentų parodą „Pirmojo pasaulinio karo pabaiga: ryžtingas posūkis modernios Europos link“ (rengėjai: Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba, Vytauto Didžiojo karo muziejus, Kauno regioninis valstybės archyvas).

expressionist = Cornelia Gurlitt: Reise des Herzens. Vilnius mit den Augen einer deutschen Expressionistin: 1915–1917. Ausstellungskatalog. Hrsg. von Hubert PORTZ. Landau, 2015.

⁸ Plg. *Kaišiadorys: Didžiojo karo pėdsakai (1915–1918 m.)*. Sud. Olijardas LUKOŠEVIČIUS. Kaišiadorys, 2015.

⁹ KANARSKAS, Julius. *Pirmasis pasaulinis karas ir Lietuva. Karo atspindžiai grafo A. Tiškevičiaus ikonografijos rinkinyje*. Kretinga, 2014.

¹⁰ Pirmojo pasaulinio karo pradžiai – 100 metų. Interaktyvi paroda. Žiūrėta 2018-11-13. URL: <http://www.archyvai.lt/lt/lvia_virtualios_parodos/1914-m.-karas.html>.

¹¹ Pirmojo pasaulinio karo frontuose. Interaktyvi paroda. Žiūrėta 2018-11-13. URL: <<http://web1.mab.lt/karas/>>.

¹² Pats Benjaminas Britteno „Karo Requiem“ kaip bendras Vokietijos, Lenkijos ir Lietuvos atlikėjų projektas, dedikuotas Pirmojo pasaulinio karo pabaigos šimtmečiui, sukakties išvakarėse skambėjo Graifsvalde, Ščecine, Klaipėdoje ir Berlyne. Lietuvai šiame projekte atstovavo Klaipėdos valstybinio muzikinio teatro choras (chormeisteris Vladimiras Konstantinovas).

Šimto metų sukaktis Lietuvoje, regis, netapo pagrindu naujoms karo rekonstruktorių idėjoms įgyvendinti, tačiau atskiros kautynės buvo prisimintos. Visų pirma tai Kauno tvirtovės šturmas, kurio šimtmečiui atminti 2015 m. rugpjūčio mėn. asociacija „Kauno tvirtovė“ surengė pėsčiųjų žygį.

Pažymėtina ir tai, kad visus penkerius karo šimtmečio metus Lietuvoje reišėsi periodinės karo aktualinimo, jo reikšmės permąstymo iniciatyvos. Reikšmingiausia jų – tai Thomo Manno kultūros centro Nidoje kiekvieną liepos mėn. rengiamas Nobelio literatūros premijos laureato Thomo Manno vardu pavadintas festivalis – parodų, koncertų, kino filmų peržiūrų savaitė. Karo, taikos ir kūrybos aktualijoms buvo skirtas penkių festivalių ciklas „Modernybės palikimas. Šimtas metų po Didžiojo karo“. 2014 m. startavęs festivaliu „Šimtmečio vasara“, paskesniais metais ciklas tęsėsi aštuonių dienų trukmės festivaliais „Sąžinės proveržis“ (2015), „Žmogaus orumas“ (2016), „Pandoros skrynčia?“ (2017) ir „...Su gera mina pasveikinti demokratinį Naują pasaulį“ (2018). Šiuose festivaliuose buvo ypač gausu parodų, koncertų ir diskusijų, skirtų kūrėjų požiūriui į karą išryškinti, parodyti, kaip karas iš pradžių daugumą kuriančių žmonių įkvėpė, o vėliau paskatino jų atsitokėjimą ir atsigręžimą prieš karą.

II. Diskusijų lygmuo: konferencijos

Ko gero, viena pirmųjų konferencijų (bent jau taip ją pristatė organizatoriai), susietų su Pirmojo pasaulinio karo šimtmečio sukaktimi, Lietuvoje tapo 2012 m. lapkričio mėn. į Vilnių sukvietęs pažintinis renginys „Pirmasis pasaulinis karas. Bendra istorija. Bendra atmintis“. Gana margo turinio jo programoje buvo įrašyta gausybė sveikinimo žodžių, kuriuos, be kita ko, sakė ir Lietuvos Katalikų, Stačiatikių bei Liuteronų bažnyčių atstovai; trumpus pranešimus skaitė Rusijos, Baltarusijos, Latvijos ir Lietuvos tyrinėtojai bei oficialių organizacijų atstovai. Konferencijos organizatoriumi prisistatė Karo paveldo institutas – 2009 m. Lietuvoje įregistruota viešoji įstaiga, iki tol užsiėmusi Tarybinės armijos ir Rusijos imperatoriškosios armijos karių laidojimo vietų ir atminimo ženklų restauravimu ir tvarkymu, šią veiklą finansuojant daugiausia Rusijos Federacijos ambasada Lietuvoje. 2012 m. Vilniuje surengtą konferenciją taip pat rėmė ambasada, bet renginio potekstė, nors ir buvo pastebėta, tuo metu sukėlė dar palyginti nedaug įtarimų¹³. Kai tokiu pat pavadinimu Kauno rusų kultūros centras „Mokslas – Šviesa“ 2014 m. kovo–balandžio mėn. eksponavo parodą Kauno miesto muziejuje, Rusija jau buvo aneksavusi Krymą ir įplieskusi karą su Ukraina. Tuo metu, kai Karo paveldo institutas dar 2014 m. tęsė bendrų konferencijų, į kurias pavyko įtraukti ir

¹³ Plg. atsiliepimą: JEGELEVIČIUS, Sigitas. Didysis karas, arba Keista konferencija. *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, nr. 8, p. 567–569.

dalį Lietuvos tyrinėtojų, ciklą¹⁴ bei statė Lietuvoje paminklus, skirtus Didžiajam karui, radosi vertybiniu aspektu mažiau kaustančių, nuo „vienybės su Rusija“ deklaravimo interesų labiau nutolusių Didžiojo karo pažinimo ir jo atminimo iniciatyvų.

2014 m. gegužės mėn. penkis tyrinėtojus į Kauno IX forto muziejų sukvietė konferencija „Pirmojo pasaulinio karo išvakarės“. Didžiąja dalimi tai buvo pažintinis karo istorikų renginys, įtrauktas į Kauno IX forto muziejaus Muziejų nakties renginių programą. Bendradarbiaudamas su Čekijos Respublikos ambasada, konferenciją „Pirmojo pasaulinio karo patirtys Lietuvoje ir gretimose šalyse“ 2014 m. gruodžio mėn. surengė Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas. Gana nevienalytės tematikos renginyje, kuriame skambėjo ir su konferencijos pavadinimu menkai susiję pranešimai, be Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto darbuotojų, dar dalyvavo po vieną Čekijos, Latvijos ir Lenkijos istoriką; buvo pristatyta paroda ir kino filmas apie Čekoslovakijos legioną. Pirmojo pasaulinio karo aspektai diskutuoti ir vienoje tarptautinės konferencijos „Karas literatūroje ir kultūroje“ sesijų. Šis renginys 2015 m. spalio mėn. vyko Lietuvos edukologijos universitete. Tų pačių metų gruodžio mėn. konferencija „Lietuva. 1914–1918 metai“ vyko Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijoje. Gana uždarame šešių organizatorių renginyje buvo perskaityta 11 pranešimų, kurie, nors konferencija, sprendžiant iš pavadinimo, turėjo būti orientuota į Lietuvą, nušvietė ir lenkiškuosius, latviškuosius bei ukrainietiškuosius kontekstus. Bene paskutinę konferenciją, skirtą lietuviškajai Didžiojo karo tematikai, 2017 m. sausio 19–20 d. Thomo Manno memorialiniame muziejuje Nidoje surengė Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, bendradarbiaudamas su BĮ Neringos muziejai ir Thomo Manno kultūros centru. Į tarptautinės konferencijos statusą nepretendavusiame renginyje „Lietuviai Didžiajame kare ir Didysis karas Lietuvoje“ dešimt pranešėjų nagrinėjo Lietuvos gyventojų dalyvavimo Pirmajame pasauliniame kare patirtis ir tai, kokias žymes karas paliko socialiniuose santykiuose, kultūroje ir mene Lietuvoje tarpukariu. Didžioji dalis konferencijos pranešimų vėliau virto teminiame leidinyje paskelbtais straipsniais¹⁵.

Atmetant tuos mokslinius renginius, kurių tematika fokusuota ne tiek į karą, kiek į moderniosios Lietuvos šimtmetį, tai yra visos Lietuvoje pastaraisiais metais surengtos konferencijos, kvietusios nagrinėti Pirmojo pasaulinio karo ir Lietuvos sąsajas.

Be jų, buvo surengti du gerokai platesnės tematikos akademiniai susitikimai, diskutavę įvairius su Didžiuoju karu susijusius klausimus. Lietuvoje sykiu tai buvo dvi stambiausios ir tarptautiškiausios mokslinės konferencijos, skirtos Pirmajam pasauliniam

¹⁴ 2013 m. dvi atskiros konferencijos vyko Vilniuje ir Marijampolėje, 2014 m. viena dviejose miestuose – Kaune ir Klaipėdoje.

¹⁵ *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories = Didysis karas Lietuvoje ir lietuviai Didžiajame kare: patirtys ir atmintys* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXIV). Ed. by Vasilijus SAFRONOVAS. Klaipėda, 2017.

karui. Pirmoji – tai Vilniuje 2014 m. gruodžio 11–12 d. vykusią konferenciją „The Principle of Nationality during the First World War: What Did It Mean, How Did It Manifest Itself and Why Did It Prevail?“ („Nacionalinis principas Pirmojo pasaulinio karo metais: ką jis reiškė, kaip reikėsi, kodėl įsivyravo?“). Renginį conceptualizavo Česlovas Laurinavičius, Vasilijus Safronovas ir Darius Staliūnas, prie kurių vėliau prisidėjo Vytautas Petronis ir Joachimas Tauberis. Pagrindinė organizacinė našta gulė ant Lietuvos istorijos instituto pečių, bendrarenėjų vaidmuo teko Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutui bei Vokiečių kultūros ir istorijos Šiaurės Rytų Europoje institutui (Vokietija). Pagrindinis probleminis konferencijos klausimas buvo suformuluotas jos pavadinimu. Imperijų ir nacionalinių sąjūdžių perspektyvas į nacionalinį principą renginyje atskleidė Čekijos, JAV, Jungtinės Karalystės, Latvijos, Lenkijos, Lietuvos, Rusijos, Vokietijos tyrinėtojai (iš viso 16 pranešėjų). Dalies pranešimų pagrindu parengti straipsniai vėliau buvo publikuoti teminiame leidinyje¹⁶.

Antrasis renginys – tai 2017 m. rugsėjo 21–24 d. Nidoje vykusią tarptautinę konferenciją „Remembrance of the First World War in Interwar Europe: In search for new analytical categories“ („Pirmojo pasaulinio karo atminimas Europoje tarpukariu. Naujų analitinių kategorijų beišskant“). Šį mokslinį susibūrimą organizatoriai skyrė Pirmojo pasaulinio karo svarbai Europos visuomenėms ir kultūroms tarpukariu aptarti bei sąvokoms, kuriomis ši svarba apibūdinama, suprobleminti. Esminiai konferencijos klausimai buvo išskirti įvadinėse pastabose (Vasilijus Safronovas) ir reflektuoti plenariniame pranešime (Stefan Goebel). Po to konferencijos dalyviai diskutavo keturiuose sesijose, kurias komentavo specialiai šiai užduočiai atlikti pakviesti tyrinėtojai. Baigiamojoje diskusijoje buvo naujai aptarti įvade išskirti klausimai: Europos dalijimo į regionus pagal karo atminimą ir užmiršimą pagrindimas; karo sureikšminimo būdų įvairovė; vyraujančio karo atminimo būdo ir alternatyvų jam sankirta toje pačioje visuomenėje; „užmaršties“ ir „nutylėjimo“ kategorijų taikymo pagrindimas; galimybės suvokti karo atminimą kaip transnacionalinį fenomeną. Į renginį skaityti pranešimų ir diskutuoti buvo pakviesta dvi dešimtys į organizatorių kvietimą atsiliepusių Pirmojo pasaulinio karo socialinio ir kultūrinio vaidmens tyrinėtojų iš Airijos, Čekijos, Italijos, Izraelio, JAV, Jungtinės Karalystės, Latvijos, Lenkijos, Lietuvos, Prancūzijos, Slovėnijos, Vengrijos ir Vokietijos mokslo institucijų. Konferencijos koncepciją 2016 m. parengė Vasilijus Safronovas (Klaipėdos universitetas) kartu su partneriais: Tomu Balkeliu (tuo metu jis vizitavo Stanfordo universitete), Ruth Leiserowitz (Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje) ir Klausu Richteriu (Birmingamo universitetas). Pagrindiniais renginio organizatoriais ir rėmėjais tapo Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Vokietijos istorijos institutas Varšuvoje,

¹⁶ *Empires and Nationalisms in the Great War: Interactions in East-Central Europe = Imperijos ir nacionalizmai Didžiajame kare: sąveikos Vidurio Rytų Europoje* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXI). Ed. by Vasilijus SAFRONOVAS, Česlovas LAURINAVIČIUS. Klaipėda, 2015.

BĮ Neringos muziejai, Lietuvos mokslo taryba, Goethės institutas Lietuvoje, Thomo Manno kultūros centras. Kaip ir 2017 m. sausio mėn. Nidoje surengta konferencija „Lietuviai Didžiajame kare ir Didysis karas Lietuvoje“, šis renginys išplaukė iš tiriamajame projekte „Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsių lyginamoji analizė (iki 1939 metų)“ gvildentų klausimų.

III. Tyrimai: akademinis karo reikšmės permąstymas

Kokioje vietoje prieš šimtmečio sukaktį buvo ir kur, šimtmečiui praėjus, Lietuvoje atsidūrė Didžiojo karo tyrimai?

268

Reikia priminti, kad Pirmojo pasaulinio karo istoriniai tyrimai Lietuvoje buvo pradėti dar tarpukariu. Nors medžiagos tuo metu buvo surinkta nemažai ir įvairia tematika, tiriamosios publikacijos anuomet koncentravosi iš esmės į du klausimus: 1) lietuvių politinis veikimas karo metais brandinant nepriklausomos Lietuvos idėją ir ją realizuojant; 2) Vokietijos okupacinė politika Ober Osto srityje. Pirmuoju klausimu apibendrinamas įvairius atsiminimus ir dokumentus daugiausia nuveikė Zenonas Ivinskis¹⁷, o antruoju monografiją rengė Marija Urbšienė. Jos knyga taip ir neišvydo dienos šviesos, tačiau didelė tyrimo dalis buvo paskelbta atskirais straipsniais ir jų atspaudais¹⁸. Už Lietuvos ribų tuo metu daugiausia tyrinėti Vokietijos okupacinės administracijos santykiai su lietuviais (Obu / Turku universitete apginta Suomijos švedo Börje Collianderio disertacija¹⁹), okupacijos režimo Ober Osto srityje teisinis reguliavimas (Stefan Glaser²⁰) ir specifiniai šio režimo aspektai, kaip antai, laikraščių leidyba (Friedrich Bertkau²¹) ar švietimas (Hans Zemke²²).

¹⁷ Pagrindiniai autoriaus darbai: IVINSKIS, Zenonas. Lietuvos padėtis 1917 metais ir vasario 16 d. akto genezė. *Židinys*, 1938, t. XXVII, nr. 5–6, p. 610–634; IVINSKIS, Zenonas. Lietuvos politinė būklė 1918 metų pradžioje ir Vasario 16-tos d. aktas. *Židinys*, 1939, t. XXIX, nr. 1, p. 35–42; nr. 2, p. 196–211.

¹⁸ Pagrindiniai autorės darbai: URBŠIENĖ, Marija. Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva. *Karo archyvas*, 1936, t. VII, p. 143–219; 1937, t. VIII, p. 71–116; URBŠIENĖ, Marija. Lietuvos mokykla Didžiojo karo metu. *Židinys*, 1937, t. XXV, nr. 3, p. 314–327; nr. 4, p. 454–469; URBŠIENĖ, Marija. Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje. *Karo archyvas*, 1938, t. X, p. 7–94; 1939, t. 11, p. 19–100; URBŠIENĖ, Marija. Susisiekimas, paštas ir pašai Lietuvoje Didžiojo karo metu. *Karo archyvas*, 1940, t. XII, p. 63–84; URBŠIENĖ, Marija. Sveikatos priežiūra vokiečių okupuotoje Lietuvoje Didžiojo karo metu. *Karo archyvas*, 1940, t. XII, p. 85–94.

¹⁹ COLLIANDER, Börje [Erland]. *Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation 1915–1918*. Åbo, 1935.

²⁰ GLASER, Stefan. *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–1918. Stosunki prawne* (Wschód. Wydawnictwo do dziejów i kultury ziem wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, t. II). Lwów, 1929.

²¹ BERTKAU, Friedrich. *Das amtliche Zeitungswesen im Verwaltungsgebiet Ober-Ost: Beitrag zur Geschichte der Presse im Weltkrieg*. Inaugural-Dissertation. Leipzig, 1928.

²² ZEMKE, Hans. *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges* (Schriften der Kriegsgeschichtlichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Hf. 14). Berlin, 1936.

Po Antrojo pasaulinio karo vienetinius tyrinėtojus, kurie rašė apie Didįjį karą Lietuvoje, labiausiai dominusi tema buvo Vokietijos okupacinė politika Ober Ost srityje, Vokietijos planai lietuvių ir Lietuvos klausimu, lietuvių politinė veikla ir jų į(si)traukimas į vokiečių planus. Lietuvoje prie šių temų plėtojimo labiausiai prisidėjo Aba (Abelis) Stražas, pirmuosius straipsnius pradėjęs skelbti 1958 m. TSRS mokslų akademijos žurnale *Voprosy istorii*, o apibendrinęs savuosius tyrimus 1993 m. Vokietijoje išleistoje monografijoje²³. Rytų Vokietijoje kiek platesniame kontekste apie tai rašė Werneris Basleris²⁴. JAV šiuos klausimus profesionaliausiai ir nuodugniausiai tyrė Alfredas Erichas Sennas²⁵. Vakarų Vokietijoje 1965 m. apie tai pasirodė pas Manfredą Hellmanną parengtos disertacijos pagrindu Gerdo Lindės parašyta monografija²⁶, kiek vėliau – Bochume apginta Mariannės Bienhold disertacija²⁷; 9-ajame dešimtmetyje šiais klausimais ėmė domėtis Eberhardas Demmas²⁸.

Per 1988–1991 m. politinius pokyčius ir po jų Lietuvoje išsiplėtė ne tik Pirmojo pasaulinio karo laikotarpio tyrėjų būrys, bet ir tematikos įvairovė. Vytautas Lesčius apibendrino lietuvių karių sąjūdžio ir lietuvių tautinių dalinių Rusijoje (1917–1919 m.) veiklą²⁹. Raimundas Lopata apgynė disertaciją lietuvių valstybingumo ir jų geopo-

²³ STRAZHAS, Aba. *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917* (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe: Geschichte, Bd. 61). Wiesbaden, 1993. Straipsniai, 1958–1972 m. skelbti žurnaluose *Вопросы истории* ir *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*. Autoriui emigravus į Izraelį, vienas kitas jo tekstas pasirodė ir Vakarų akademiniame aplinkoje. Pvz., STRAZHAS, Aba. *The Land Oberost and Its Place in Germany's Ostpolitik, 1915–1918*. In *The Baltic States in Peace and War 1917–1945*. Ed. by V. Stanley VARDYS, Romuald J. MISIUNAS. University Park, PN, and London, 1978, pp. 43–62.

²⁴ BASLER, Werner. *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918* (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte der Völker der UdSSR an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Reihe B: Abhandlungen, Bd. 3). Berlin, 1962.

²⁵ Pagrindinė studija, parengta autoriaus disertacijos pagrindu: SENN, Alfred Erich. *The Emergence of Modern Lithuania*. New York, 1959. Vėlesniuose tekstuose apie Pirmąjį pasaulinį karą daugiausia tyrinėta lietuvių politinė veikla Šveicarijoje, Juozo Gabrio vaidmuo ir kt. specifiniai klausimai.

²⁶ LINDE, Gerd. *Die Deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg* (Schriften der Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung der Universität Münster). Wiesbaden, 1965. Dar plg. LINDE, Gerd. Um die Angliederung Kurlands und Litauens: Die deutschen Konzeptionen für die Zukunft der ehemals russischen Randgebiete vom Sommer 1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, 1962, Bd. 10, Hf. 4, S. 563–580.

²⁷ BIENHOLD, Marianne. *Die Entstehung des litauischen Staates in den Jahren 1918–1919 im Spiegel deutscher Akten*. Bochum, 1976.

²⁸ DEMM, Eberhard. Die deutsch-litauische Gesellschaft (1917–1918). *Lietuvių kultūros institutas. Suvažiavimo darbai = Litauisches Kulturinstitut. Jahrestagung 1985*. Lampertheim, 1986, S. 87–106; DEMM, Eberhard. Anschluss, Autonomie oder Unabhängigkeit? Die deutsche Litauenpolitik im Ersten Weltkrieg und das Selbstbestimmungsrecht der Völker. *Journal of Baltic Studies*, 1994, vol. 25, no. 2, pp. 195–200; DEMM, Eberhard. Die Unabhängigkeitserklärung vom 16. Februar 1918 – Ein nationaler Mythos der Litauer. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 2000, Jhg. 49, Hf. 3, S. 396–409; DEMM, Eberhard. Das deutsche Besatzungsregime in Litauen im Ersten Weltkrieg – Generalprobe für Hitlers Ostfeldzug und Versuchslabor des totalitären Staates. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 2002, Jhg. 51, Hf. 1, S. 64–74; DEMM, Eberhard. Alfred Weber, „Mitteleuropa“ und die litauische Frage im Ersten Weltkrieg. *Annaberger Annalen*, 2015, Bd. 23, S. 231–244.

²⁹ LESČIUS, Vytautas. *Lietuvių karių tautinis sąjūdis Rusijoje 1917–1919 metais*. Mokomoji knygelė. Vilnius, 1992. Apie tą patį vėliau rašyta: LESČIUS, Vytautas. *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*. Vilnius, 1998, p. 17–59.

litinių orientacijų 1914–1918 m. klausimu³⁰. Kiek vėliau vokiečių okupacinės administracijos institucijomis ir jų poveikiu Lietuvos valstybės idėjos įgyvendinimui ėmė domėtis Edmundas Gimžauskas³¹, disertaciją apgynęs baltarusių ir lietuvių klausimų sąsają per Didįjį karą tema³², o Andrzejus Pukszto tyrinėjo lenkų politinę veiklą Vilniuje Vokietijos okupacijos laikotarpiu³³. Arvydas Pociūnas, Vladimiras Orlovas, Marius Pečiulis domėjosi kariniais veiksmais Lietuvos teritorijoje 1915 m. ir Kauno tvirtovės gynyba³⁴. Prie iki tol mažiau pažintų aspektų, kuriems buvo skirta naujų tyrimų, priskirtini menas ir meninė veikla Vokietijos okupacijos laikotarpiu Vilniuje ir Lietuvoje (Laima Laučkaitė³⁵), Pirmojo pasaulinio karo karių kapai Lietuvoje (Vida Girininkienė³⁶). Per tą laiką taip pat pasirodė naujų tyrimų, skirtų iki tol Lietuvoje menkai pažintoms Didžiojo karo patirčių bendruomenėms: pabėgėliams, kariams ir karo belaisviams. Tomas Balkelis tyrė karo pabėgėlių poveikį įgyvendinant Lietuvos idėją, pagalbą nukentėjusiesiems nuo karo kaip tautokūrą pagreitinusį veiksnį, buvusių imperijos karių tolesnį likimą Lietuvoje³⁷. Aušra Jurevičiūtė apgynė disertaciją

- ³⁰ LOPATA, Raimundas. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais* (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 9). Vilnius, 1996.
- ³¹ GIMŽAUSKAS, Edmundas. Vokiečių karinės okupacijos poveikis Lietuvos visuomenei ir besiformuojančiam valstybingumui 1915–1919 m. *Karo archyvas*, 2010, t. XXV, p. 98–123; GIMŽAUSKAS, Edmundas. Institutions for the administration of Vilnius at the beginning of the German occupation during the First World War. *Lithuanian Historical Studies*, 2014, vol. 19. Vilnius, 2015, pp. 135–174. Plg. dokumentų rinkinį *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė: dokumentų rinkinys*. Sud. Edmundas GIMŽAUSKAS. Vilnius, 2006.
- ³² GIMŽAUSKAS, Edmundas. *Baltarusių veiksnys formuojantis Lietuvos valstybei 1915–1923 m.* Vilnius, 2003.
- ³³ PUKSZTO, Andrzej. Wilno pod koniec roku 1915 – na początku 1916. *Polskie czy niepolskie? Przegląd Wschodni*, 2002, t. 8, z. 1 (29), s. 39–56; PUKSZTO, Andrzej. Postawy wileńskich Polaków pod niemiecką okupacją w latach 1915–1918. In *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Red. Tadeusz BUJNICKI, Krzysztof STEPNIK. Lublin, 2005, s. 281–292; PUKSZTO, Andrzej. *Między stołecznością a partykularyzmem. Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*. Toruń, 2006.
- ³⁴ ORLOV, Vladimir. *Kauno tvirtovės istorija: 1882–1915*. Kaunas, 2007; POČIŪNAS, Arvydas. *Kauno tvirtovės gynyba 1915 metais*. Vilnius, 2008; PEČIULIS, Marius. Pirmojo pasaulinio karo veiksmai Lietuvos teritorijoje 1915 metų rugpjūčio pabaigoje – rugsėjo mėnesį. *Karo archyvas*, 2010, t. XXV, p. 29–97.
- ³⁵ LAUČKAITĖ, Laima. Lily Klee laiškai: Pirmojo pasaulinio karo atodangos. *Menotyra*, 2006, nr. 2 (43), p. 42–46; LAUČKAITĖ, Laima. The Image of an Occupied City: Walter Buhe's Vilnius of the First World War. In *Art and Artistic Life during the Two World Wars* (Dailės istorijos studijos / Art History studies, 5). Ed. by Giedrė JANKEVIČIŪTĖ, Laima LAUČKAITĖ. Vilnius, 2012, pp. 121–140; LAUČKAITĖ, Laima. Spalvoti Arnoldo Zweigo Vilniaus karoliai. In *Vaidų tekstai – tekstų vaidai* (Dailės istorijos studijos, t. 7). Sud. Lina BALAIŠYTĖ, Erika GRIGORAVIČIENĖ. Vilnius, 2016, p. 110–134; LAUČKAITĖ-SURGAILIENĖ, Laima. Jewish Vilnius in the Works of German Artists. In *The Art of Identity and Memory. Toward a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*. Ed. by Giedrė JANKEVIČIŪTĖ, Rasutė ŽUKIENĖ. Boston, 2016, pp. 25–54; LAUČKAITĖ, Laima. The Heritage of Vilnius in the Eyes of German Art Historians during World War I. In *Apologeten der Vernichtung oder »Kunstschützer«? Kunsthistoriker der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg* (Visuelle Geschichtskultur, Bd. 16). Hrsg. von Robert BORN, Beate STÖRTKUHL. Köln, Weimar, Wien, 2017, S. 141–158; LAUČKAITĖ, Laima. *Vilniaus dailė Didžiojo karo metais*. Vilnius, 2018.
- ³⁶ GIRININKIENĖ, Vida. Antakalnio kapinės. *Liaudies kultūra*, 2000, nr. 5 (74), p. 18–26; GIRININKIENĖ, Vida. *Vilniaus kapinės*. Vilnius, [2004]; GIRININKIENĖ, Vida. Jie nenorėjo mirti. *Lietuvos žinios*, 2014-10-31, p. 18–19.
- ³⁷ BALKELIS, Tomas. Nation-Building and World War I Refugees in Lithuania, 1918–1924. *Journal of Baltic Studies*, 2003, vol. 34, no. 4, pp. 432–456 (kelios to paties teksto versijos: BALKELIS, Tomas. In search of a native realm: the return of World War One refugees to Lithuania, 1918–1924. In *Homelands: War, Population and Statehood in the Eastern Europe and Russia, 1918–1924* (Anthem Studies in Population Displacement and Political Space). Ed. by Nick BARON, Peter GATRELL. London, 2004, pp. 74–97;

apie karo veteranų ir karo suluošintųjų veiklą Lietuvoje tarpukariu³⁸ (tiesa, išskyrus Kariuomenės pirmūnų sąjungos įkūrimą, Didžiojo karo veteranai jos tyrimuose tik prašmėžavo). Milena Tamošiūnienė išleido studiją apie karo belaisvius ir jų repatriaciją į Lietuvą³⁹ (bet vėlgi Didžiojo karo belaisviams skyrė palyginti nedaug vietos).

Įvairūs lietuviški Didžiojo karo aspektai buvo paliesti ir kitų šalių tyrinėtojų. JAV istorikas Vėjas Gabrieliūs Liulevičius 2000 m. išleido fundamentalų darbą, standartinu veikalu pasaulinėje Didžiojo karo historiografijoje tapusią knygą, atskleidusią Vokietijos karių požiūrį į „Rytus“ – kraštą, kuriame jie atsидūrė po 1915 m. „didžiojo atsitraukimo“⁴⁰ (prie okupuoto krašto vokiškųjų vaizdinių temos vėliau dar grįžo Robertas L. Nelsonas ir Joachimas Tauberis⁴¹). Erfurto universitete (Vokietija) Christianas Westerhoffas 2010 m. apgynė disertaciją apie priverstinius darbus ir darbo jėgos organizavimo politiką Vokietijos okupuotose Rusijos teritorijose (Lietuvoje ir Lenkijoje)⁴²; Brownų universitete (Providensas, Rod Ailandas) JAV 2011 m. Christopheris Barthelis apgynė disertaciją apie Vokietijos okupacinę karinę administraciją

BALKELIS, Tomas. Lietuvos vyriausybė ir Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių repatriacija į Lietuvą, 1918–1924 m. *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, 2006, nr. 2, p. 55–74); BALKELIS, Tomas. *Making of Modern Lithuania*. London, New York, 2009, pp. 104–119; BALKELIS, Tomas. (De)Mobilisation of Lithuanians: From Imperial Soldiers to National Guardians. In *Transnational Soldiers: Foreign Military Enlistment in the Modern Era*. Ed. by Nir ARIELLI, Bruce COLLINS. Houndmills-Basingstoke, 2013, pp. 127–144; BALKELIS, Tomas. Demobilization and Remobilization of German and Lithuanian Paramilitaries after the First World War. *Journal of Contemporary History*, 2015, vol. 50, no. 1, pp. 38–57 (vėlesnė versija: BALKELIS, Tomas. Demobilisierung, Remobilisierung. Paramilitärische Verbände in Litauen 1918–1920. In *Totentanz. Der Erste Weltkrieg im Osten Europas* (Osteuropa, 2014, Jhg. 64, Hf. 2–4). Berlin, 2014, S. 197–220); BALKELIS, Tomas. Forging a “Moral Community”: The Great War and Lithuanian Refugees in Russia. In *Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century* (On the Boundary of Two Worlds, vol. 43). Eds. Tomas BALKELIS, Violeta DAVOLIŪTĖ. Leiden, Boston, 2016, pp. 42–61.

³⁸ JUREVIČIŪTĖ, Aušra. Kariuomenės pirmūnų sąjungos įkūrimas ir veikla 1937–1940 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, t. 19, p. 80–99; JUREVIČIŪTĖ, Aušra. Karo invalidų organizacijos Lietuvoje 1923–1940 m. *Kauno istorijos metraštis*, 2007, t. VIII, p. 7–54; JUREVIČIŪTĖ, Aušra. *Buvusių karių organizacijos ir jų vaidmuo Lietuvos vidaus politikoje 1923–1940 m.* Daktaro disertacija. Kaunas, 2009.

³⁹ TAMOŠIŪNIENĖ, Milena. *Tarp politinio įrankio ir aukos: karo belaisviai Lietuvos Respublikos politikoje 1918–1923 m.* Vilnius, 2014.

⁴⁰ LIULEVICIUS, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, and German Occupation in World War I* (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 9). Cambridge, 2000.

⁴¹ NELSON, Robert L. “Unsere Frage ist der Osten”. Representations of the Occupied East in German Soldier Newspapers, 1914–1918. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2002, Jhg. 51, Hf. 4, S. 500–528; TAUBER, Joachim. Wild East: German Impressions on Lithuania, 1915–1918. In *Empires and Nationalisms in the Great War...*, pp. 171–184.

⁴² WESTERHOFF, Christian. *Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg: Deutsche Arbeitskräftepolitik im besetzten Polen und Litauen 1914–1918* (Studien zur Historischen Migrationsforschung, Bd. 25). Paderborn, München, Wien, Zürich, 2011. Dar žr.: WESTERHOFF, Christian. Deutsche Arbeitskräftepolitik in den besetzten Ostgebieten. In *Über den Weltkrieg hinaus. Kriegserfahrungen in Ostmitteleuropa 1914–1921* (Nordost-Archiv, NF Bd. XVII / 2008). Hrsg. von Joachim TAUBER. Lüneburg, 2009, S. 83–107; WESTERHOFF, Christian. Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg: Der Fall Ober Ost = Priverčiamieji darbai Pirmajame pasauliniame kare: Oberosto atvejis. *Litauisches Kulturinstitut. Jahrestagung 2008*. Lampertheim, 2009, S. 45–88; WESTERHOFF, Christian. ‘A kind of Siberia’: German labour and occupation policies in Poland and Lithuania during the First World War. *First World War Studies*, 2013, vol. 4, no. 1, pp. 51–63; WESTERHOFF, Christian. Rekrutierung und Beschäftigung jüdischer Arbeitskräfte im besetzten Polen und Litauen während des Ersten Weltkriegs. In *Arbeit in den nationalsozialistischen Ghettos*

Lietuvoje per Didįjį karą⁴³. Lietuviški aspektai taip pat buvo paliesti Peterio Gartellio ir Erico Lohro tyrimuose⁴⁴, kurie skirti Didžiojo karo pabėgėlių Rusijos imperijoje klausimui bei žydų ir vokiečių (evangelikų liuteronų) priverstiniam iškeldinimui iš Rusijos pasienio su Vokietija srities 1914–1915 metais. Be šių autorių, Rusijos kariuomenės įsitikinimus ir praktikas žydų klausimu per Didįjį karą, jos santykį su žydais, kurių gyvenamąją sritį 1914 m. ėmė kontroliuoti karinė valdžia, tyrinėjo Semionas Goldinas. Jo disertacijoje, 2005 m. apgintoje Jeruzalės hebrajų universitete, daug dėmesio skirta ir Lietuvos žydų karo metų patirtims⁴⁵.

Tokia ištirtumo būklė buvo prieš Didžiojo karo šimtmečio sukaktį. Ligtolinių tyrimų turinį, nors ir nesileisdamas į kiekvieno autoriaus individualų indėlį, o dalį tyrimų tiesiog aplenkdamas, didele dalimi apibendrino Edmundas Gimžauskas Lietuvos istorijos instituto leidžiamos „Lietuvos istorijos“ 2013 m. paskelbtame tome⁴⁶.

Kaip Pirmojo pasaulinio karo tyrimų padėtis Lietuvoje pasikeitė per penkerius karo šimtmečio metus?

Vykdydamas kelis mokslinių tyrimų projektus, pažinimą apie Didžiojo karo poveikį Lietuvos visuomenei gerokai atnaujino Andrea Griffante. Tyrimus šia tema jis pradėjo Lietuvos istorijos institute 2012–2013 m. vykdytame projekte „Vėluojantis nacionalizmas: lietuvių ir lenkų tautiniai judėjimai, XIX a. pabaiga – XX a. pradžia“, o tęsė Vytauto Didžiojo universitete vykdytuose projektuose „Lietuvių patirtys 1914–1919: mobilizacija, vokiečių okupacija, karas ir lietuvių tautinė savimonė“ (2013–2015) ir „Tautos kūrimo(si) keliai 1880–1940 m. Vargšai, marginalizuotos grupės, neįgalieji“ (2016–2018). Visus juos finansavo Lietuvos mokslo taryba. Per kelerius metus A. Griffante skaitė pranešimus ne vienoje tarptautinėje konferencijoje ir parengė kone dešimtį straipsnių. Tyrimus Pirmojo pasaulinio karo patirčių Lietuvoje tema A. Griffante pradėjo nuo to, kaip lietuviai įprasmino jų karo metų patirtis, kokius simbolius ir tautinės mitologijos elementus naudojo kultūrinei mobilizacijai per

(Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau, Bd. 29). Hrsg. von Jürgen HENSEL, Stephan LEHNSTAEDT. Osnabrück, 2013, S. 33–51.

⁴³ BARTHEL, Christopher A. *Contesting the Russian Borderlands: the German Military Administration of Occupied Lithuania, 1915–1918*. PhD Dissertation. Providence, RI, 2011. Dar žr.: BARTHEL, Christopher A. *The Cultivation of Deutschtum in Occupied Lithuania during the First World War*. In *World War I and Propaganda* (History of Warfare, vol. 94). Ed. by Troy R. E. PADDOCK. Leiden, Boston, 2014, pp. 222–246.

⁴⁴ Ypač GATRELL, Peter. *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia during World War I* (Indiana-Michigan series in Russian and East European studies). Bloomington and Indianapolis, IN, 1999; LOHR, Eric. *The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages and Violence during World War I*. *The Russian Review*, 2001, vol. 60, no. 3, pp. 404–419; LOHR, Eric. *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge, MA, London, 2003.

⁴⁵ Monografija disertacijos pagrindu publikuota visai neseniai: ГОЛЬДИН, Семен. *Русская армия и евреи. 1914–1917*. Москва, 2018.

⁴⁶ GIMŽAUSKAS, Edmundas. Pirmasis pasaulinis – didysis „tautų vadavimo“ karas. Ką jis reiškė Lietuvai? In BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ, Danutė; GIMŽAUSKAS, Edmundas; LAURINAVIČIUS, Česlovas, et al. *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)* (Lietuvos istorija, t. X, dalis 1). Ats. red. Česlovas LAURINAVIČIUS. Vilnius, 2013, p. 23–95.

Didįjį karą⁴⁷. Vėliau jis nagrinėjo karo poveikį kaimiškiosios kultūros visuomenės gyvenimo būdo ir Vokietijos okupacinės valdžios siekių tą visuomenę racionalizuoti ir modernizuoti sandūrai, sandūrai, kuri išryškino skirtumus tarp to, kas esame „mes“ ir kas yra „jie“, bei tradicinių ribų tarp šių kategorijų silpnėjimą⁴⁸. Tyrinėtojo dėmesio centre taip pat atsидūrė priverstinio darbo patirtys Ober Ost valdytoje srityje Vokietijos okupacijos laikotarpiu⁴⁹, Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti veikla⁵⁰ ir jos poveikis švietimo tinklo kūrimui Ober Ost srityje⁵¹, lietuvių karo patirčių atsiskleidimas Gabrielės Petkevičaitės dienoraštyje – bene stambiausiame lietuvių autorių publikuotame egodokumente apie Pirmąjį pasaulinį karą⁵². Jis taip pat tyrinėjo pasakojimų apie karo patirtis formavimąsi lietuvių komunikacinėje erdvėje⁵³, karo poveikį higienos svarbos visuomenėje ir nacionaliniame judėjime augimui⁵⁴, karo metų šalpą ir jos įtaką vargšų bei marginalizuotų grupių įpilietinimui⁵⁵. Visi A. Griffantės straipsniai yra pagrįsti daugiausia publikuotais ir nepublikuotais egodokumentais (dienoraščiais, memuarais), paskelbti italų, anglų ar vokiečių kalbomis, taigi skirti įtraukti Didžiojo karo Lietuvoje tyrimus į tarptautinį akademinį kontekstą, kuriame duomenų apie Lietuvą per Pirmąjį pasaulinį karą iki šiol iš tiesų trūksta dar labiau nei pačioje Lietuvoje.

Naujus klausimus apie Lietuvą Didžiajame kare savo tyrimuose kėlė ir Klausas Richteris. Jis neapsiribojo tradiciškai suvokiamomis Pirmojo pasaulinio karo chronologinėmis ribomis, bet nagrinėjo šio karo sukeltus reiškinius, vykusius ir po 1918 m. lapkričio mėnesio. Pradėjęs savo tyrimus nuo situacijos Gardine analizės – šio mies-

⁴⁷ GRIFFANTE, Andrea. La Prima guerra mondiale e l'uso pubblico della storia in Lituania: i nuovi Cavalieri teutonici. *Storicamente: laboratorio di storia. Studi e Ricerche*, 2014, nr. 10, p. 1–25.

⁴⁸ GRIFFANTE, Andrea. We and Homeland: German Occupation, Lithuanian Discourse, and War Experience in Ober Ost. In *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial* (History of Warfare, vol. 100). Ed. by Joachim BÜRGSCHWENTNER, Matthias EGGER, Gunda BARTH-SCALMANI. Leiden, Boston, 2014, pp. 237–255.

⁴⁹ GRIFFANTE, Andrea. A New Master and a New Serfdom: Understanding the Compulsory Labour Experience of Lithuanians during the German Occupation, 1915–1918. *Res Balticae: miscellanea di studi baltistici*, 2013, vol. 12, pp. 91–105.

⁵⁰ GRIFFANTE, Andrea. Making the Nation: Refugees, Indigent People, and Lithuanian Relief, 1914–1920. In *Population Displacement in Lithuania...*, pp. 21–41.

⁵¹ GRIFFANTE, Andrea. Displacement and Education: Some Observations on the Situation in Ober Ost, between 1914 and 1918. In *Empires and Nationalisms in the Great War...*, pp. 185–200.

⁵² GRIFFANTE, Andrea. „Irgendetwas in mir ist verhärtet oder abgestorben. Ich bin nicht mehr die, die ich war.“ Gabrielė Petkevičaitė und ihr Kriegstagebuch. In *Nach dem Zerfall der Imperien: Historische Zäsur und biografische Erfahrung im östlichen Europa* (Nordost-Archiv, 2014, 23. Jhg.). Hrsg. von Kartin STEFFEN. Lüneburg, 2015, S. 192–208.

⁵³ GRIFFANTE, Andrea. Gemeinschaft und Mythos. Zwei litauische Narrative über den Ersten Weltkrieg. In *Der Große Krieg beginnt: Sommer und Herbst 1914* (Nordost-Archiv, 2015, 24. Jhg.). Hrsg. von Joachim TAUBER. Lüneburg, 2016, S. 97–113.

⁵⁴ GRIFFANTE, Andrea. On the Battlefield of Hygiene: The Lithuanian Medical Intelligentsia, 1914–1920. In *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War...*, pp. 61–78.

⁵⁵ Pļ. GRIFFANTE, Andrea. Fighting over Children. Relief, Rehabilitation and Childhood in Lithuania, 1914–1923. *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture = Journal of the University of Latvia. History*, 2017, vol. 98, no. 3, pp. 124–137.

to atsidūrimo karo veiksmų epicentre 1918–1919 m. sandūroje ir su karo veiksmiais susijusių karių patirčių⁵⁶, K. Richteris taip pat nagrinėjo 1915–1916 m. civilių gyventojų karo patirtis Kurlandijos, Kauno ir Suvalkų gubernijose išilgai buvusio Rusijos ir Vokietijos pasienio⁵⁷. Vėliau jo tyrimų centre atsidūrė gyventojų judėjimo procesai, vidinių ir išorinių judėjimo barjerų kūrimas Vokietijos okupacijos metais Ober Ost valdytoje srityje⁵⁸, pabėgėlių evakuacija ir jiems grįžti taikyta politika tiek Ober Ost, tiek nacionalinių valstybių (Lietuvos, Latvijos) egzistavimo laikotarpiu; radikaliai pakitę ekonominiai ir socialiniai kontekstai, į kuriuos po kelerių priverstinėje evakuacijoje praleistų metų grįžo pabėgėliai, dėl šių pokyčių turėję galvoti apie naujas adaptavimosi strategijas⁵⁹. Dalį šių K. Richterio tyrimų paskatino platesnis tiriamasis projektas, 2013–2015 m. vykdytas Vilniaus universitete, „Gyventojų dislokacija ir jos politinis bei kultūrinis palikimas XX amžiaus Lietuvoje“ (projektui vadovavo Tomas Balkelis).

Pats T. Balkelis, baigęs minėtą projektą, parašė svarbią studiją apie smurto ir prievartos transformacijas Lietuvoje nuo 1914 iki 1923 metų⁶⁰. Šioje knygoje dar aiškiau nei savo ankstesniuose tyrimuose jis pabandė išryškinti karo poveikį pradiniam Lietuvos valstybės kūrimo etapui. Studijoje autorius vėlgi plėtoja tarptautinėje akademinėje erdvėje šiuo metu pastebimą tendenciją kalbėti apie Didžiojo karo tąsą Europos „rytuose“ po 1918 m.⁶¹ ir žengia dar toliau. Siūlydamas nusileisti iš elitinių sluoksnių pasakojimo apie karą lygmens į „žmonių, kurie teikė pirmenybę ginklams“ (T. Balkelio formulotė), lygmenį, jis sugestijuoja, kad pastariesiems vadovėlinis konfliktų dalijimas į Pirmąjį pasaulinį karą ir vėlesnius Nepriklausomybės karus nebuvo toks svarbus. Visas 1914–1923 m. laikotarpis pasižymėjo tokia prievartos, nepritekliaus, gyventojų migracijos, politinio lojalumo kaitos dinamika, kad „žmonės, kurie teikė pirmenybę ginklams“ paradoksaliu būdu staiga tapo tam tikru stabilumo garantu.

⁵⁶ RICHTER, Klaus. „Einzigiger Beschützer vor der Gewalt der Polen“ – Kriegserfahrungen weißrussischer Soldaten in Grodno (1919). In *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext* (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung Graz – Wien – Klagenfurt, Sonderband 14). Hrsg. von Bernhard BACHINGER, Wolfram DORNIK. Innsbruck, Wien, Bozen, 2013, S. 341–358.

⁵⁷ RICHTER, Klaus. „Seit einer Woche brennen Sumpf und Wälder“. Der Krieg in den Gouvernements Suwalki, Kovno und Kurland in der Erfahrung der Zivilbevölkerung 1915/16. In *Wielka Wojna poza linią frontu*. Red. Daniel GRINBERG, Jan SNOPOKO, Grzegorz ZACKIEWICZ. Białystok, 2013, s. 117–131.

⁵⁸ RICHTER, Klaus. 'Go with the hare's ticket' mobility and territorial policies in Ober Ost (1915–1918). *First World War Studies*, 2015, vol. 6, no. 2, pp. 151–170.

⁵⁹ RICHTER, Klaus. Displacement without Moving. Secession, Border Changes and Practices of Population Politics in Lithuania, 1916–1923. In *Population Displacement in Lithuania...*, pp. 62–88; RICHTER, Klaus. "A mass which you could form into whatever you wanted." Refugees and state building in Lithuania and Courland, 1914–21. In *Europe on the move. Refugees in the era of the Great War*. Ed. by Peter GATRELL, Liubov ZHVANKO. Manchester, 2017, pp. 45–65.

⁶⁰ BALKELIS, Tomas. *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923*. Oxford, 2018.

⁶¹ Plg. HOLQUIST, Peter. *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*. Cambridge, MA, 2002; WINTER, Jay. The Second Great War, 1917–1923. *Revista Universitaria de Historia Militar*, 2018, vol. 7, núm. 14, p. 160–179.

Be šių trijų autorių, vos per kelerius metus palyginti daug nuveikusių pildant Didžiojo karo Lietuvoje tyrimus naujomis perspektyvomis ir skleidžiant jų rezultatus tarptautinei mokslo bendruomenei, pasirodė vienas kitas tekstas. Dalis autorių bandė apmąstyti Lietuvos santykį su Pirmuoju pasauliniu karu, pateikti įžvalgų apie jo atminimą ir užmarštį⁶². Šių eilučių autorius publikavo straipsnį, kuriame argumentuotas Didžiojo karo vaidmuo vokiečių supratimo, kas laikytina Lietuva, kaitai⁶³. Pasirodė ir tokių tekstų, kurie tiesiog atskleidė tam tikrų prieigų galimybes⁶⁴.

Vis dėlto daugiausia dėmesio šioje apžvalgos dalyje, gal kiek savanaudiškai naudodamasis autoriaus privilegija, turiu skirti trejus metus Klaipėdos universitete vykdyto tiriamojo projekto esminiems rezultatams pristatyti. Lietuvos mokslo tarybos finansuotą tyrimą „Pirmojo pasaulinio karo atminimas: Lietuvos ir Rytprūsių lyginamoji analizė (iki 1939 metų)“ vykdžiusią grupę sudarė Vasilijus Safronovas (projekto vadovas ir sumanymo autorius), Vygantas Vareikis, Vytautas Jokubauskas ir Hektoras Vitkus. Jų tyrimas nebuvo skirtas vien Didžiajam karui. Daug labiau jame siekta atskleisti, kokias patirtis ir vertinimus šis karas suformavo ilgalaikėje perspektyvoje, ką pakeitė žmonių santykiuose ir sąmonėje.

Kodėl buvo inicijuotas toks projektas? Iš tiesų ilgą laiką Pirmojo pasaulinio karo reikšmė skirtingose Europos visuomenėse tarpukariu buvo analizuojama taikant iš esmės dvi analitines kategorijas: „atminties“ ir „užmaršties“. Buvo konstatuojama, kad vienoje Europos dalyje tuoj po karo buvo sukurti nacionaliniai „karo patirties mitai“, šio karo atminimas buvo ritualizuotas ir ceremonializuotas, galų gale tapo aršių viešų debatų dėl karo prasmės ir dalyvavimo jame objektu. Kitoje Europos dalyje, daugiausia naujosiose Europos rytuose sukurtose valstybėse, teigta, kad karas buvo „pamirštas“. Nacionaliniuose naratyvuose ir atminties politikoje Didžiojo karo reikšmę ten esą užgožė pokarinės patirties, pirmiausia „karų po karų“ aktualizavimas. Minėtoji Klaipėdos universiteto tyrėjų grupė Lietuvą ir Rytų Prūsiją nutarė analizuoti neatsitiktinai: pagal iki tol įsigalėjusias sampratas apie Didžiojo karo atmintį šie du regionai priklausė „rytų“ ir „vakarų“, arba Didžiojo karo „užmaršties“ ir karo „atminties“ arealams. Lygindami, kiek skirtingas ar panašus buvo karui Rytų Prūsijoje ir Lietuvoje teikiamas dėmesys, jie išsikėlė tikslą konkrečiu pagrindu – remiantis dviejų regionų lyginamuoju tyrimu pagaliau patikrinti, kiek iš tiesų pagrįstos skirtys tarp naujųjų Eu-

⁶² Pvz., KASPARAVIČIUS, Algimantas. Didysis karas (1914–1918) ir Lietuva (nereikalingi faktai ir šešėliai istorinėje atmintyje). *Santara*, 2014, nr. 105/106, p. 4–21; KASPARAVIČIUS, Algimantas. La Grande Guerre dans les mémoires historiques des Lituaniens. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 2014, no 1–2 (113–114), p. 58–65; ANTANAVIČIŪTĖ, Rasa. The Memory and Representation of World War I in Lithuania. In *The Art of Identity and Memory...*, pp. 175–202; BALKELIS, Tomas. Memories of the Great War and the Polish-Lithuanian Conflict in Lithuania. In *The Empire and Nationalism at War (Russia's Great War and Revolution, 1914–22)*. Ed. Eric LOHR, Vera TOLZ, Alexander SEMYONOV, Mark von HAGEN. Bloomington, IN, 2014, pp. 241–256.

⁶³ SAFRONOVAS, Vasilijus. Zum Wandel des räumlichen Begriffs „Litauen“ im deutschsprachigen Diskurs während und nach dem Ersten Weltkrieg. *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 2015, Bd. 10, S. 109–135.

⁶⁴ BRIEDIS, Laimonas. The Art of Walking in Wartime Wilna. In *The Art of Identity and Memory...*, pp. 1–24.

ropos „rytų“ valstybių, kurios pačios Didžiajame kare nedalyvavo ir esą jį „užmiršo“, ir „vakarų“ valstybių karo dalyvių, vėliau šį karą esą „atminusių“.

Tyrimas išsiskiria originalia prieiga, kuri leido į Didžiojo karo reikšmę abiem visuomenėms ir įvairiems jos segmentams pažvelgti visai kitaip, nei tyrinėtojų tai buvo daroma iki šiol. Įtaką jai, taigi ir tyrimo objekto bei apimties nustatymui, padarė dvi ankstesnių darbų grupės. Pirma, tai klasikinių atminties, kaip socialinio ir komunikacinio reiškinių, analitikų (Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Jan ir Aleida Assmann, Astrid Erll) darbai. Tyrime vadovautasi jų įvestomis „kolektyvinės atminties“, „atminimo kultūrų“, „atminties vietų“ sampratomis, kurios buvo taikomos atsižvelgiant į patirtį, įgytą realizuojant kelis mokslinius projektus, skirtus atminimo kultūrų kaitai XX a. Lietuvoje⁶⁵. Antra, tai empirinės Pirmojo pasaulinio karo atminimo studijos, kurių nemažą dalį sudaro darbai, visų pirma skirti „Vakarų“ Europos (šiuo atveju įtraukiant į ją ir Vokietiją) pavyzdžiams analizuoti⁶⁶. Teorinių įrankių ir empirinių tyrimų gretinimas skatino, užuot įsitraukiant į tyrimams iki šiol būdingą argumentavimą esą karas buvo atmenamas (ar užmirštas), gerokai kompleksiščiau žiūrėti į veiksmų, per kuriuos karui buvo teikiama reikšmė, visumą. Analitinė prieiga, kurią pasirinko projekto vykdytojai, išsiskiria dar ir tuo, kad apėmė ne vien mentalines ar kultūrinės (diskurso) tendencijas, ne vien viešą atminimą kaip tapatybės palaikymo būdą, kitaip tariant, buvo tiriama ne vien atmintis, atsiskleidžianti prisiminimuose, paminklų ar valstybės švenčių semantikoje. Į tyrimo apimtį buvo integruoti socialinio statuso, socialinių vaidmenų kaitos reiškiniai ir apskritai visos tos priežastys, dėl kurių į karą

276

⁶⁵ Plg. Nuo *Basanavičiaus*, Vytauto *Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Sud. Alvydas NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2011 (ypač SAFRONOVAS, Vasilijus. Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos, p. 39–64); *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas, valstybė, regionas*. Sud. Alvydas NIKŽENTAITIS. Vilnius, 2013.

⁶⁶ Iš svarbesnių darbų šia tematika paminėtini: FUSSELL, Paul. *The Great War and Modern Memory*. New York, London, 1975; BECKER, Annette. *Les Monuments aux morts: patrimoine et mémoire de la Grande Guerre*. Paris, 1988; EKSTEINS, Modris. *Rites of spring: the Great War and the birth of the Modern Age*. Boston, 1989; MOSSE, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, Oxford, 1990; GREGORY, Adrian. *The Silence of Memory. Armistice Day 1919–1946 (The Legacy of the Great War)*. Oxford, Providence, RI, 1994; WINTER, Jay. *Sites of memory, sites of mourning: The Great War in European cultural history (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 1)*. Cambridge, 1995; KING, Alex. *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance (The Legacy of the Great War)*. London, New York, NY, 1998; BRANDT, Susanne. *Vom Kriegsschauplatz zum Gedächtnisraum: Die Westfront 1914–1940 (Düsseldorfer Kommunikations- und Medienwissenschaftliche Studien, 5)*. Baden-Baden, 2000; TODMAN, Dan. *The Great War. Myth and Memory*. London, New York, NY, 2005; GOEBEL, Stefan. *The Great War and Medieval Memory. War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914–1940 (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 25)*. Cambridge, 2006; WINTER, Jay. *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven, CT, London, 2006; BUCUR, Maria. *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington, Indianapolis, IN, 2009; KAISER, Alexandra. *Von Helden und Opfern. Eine Geschichte des Volkstrauertags (Campus Historische Studien, Bd. 56)*. Frankfurt a. M., New York, NY, 2010; PETRONE, Karen. *The Great War in Russian Memory (Indiana-Michigan series in Russian and East European studies)*. Bloomington, Indianapolis, IN, 2011; ZIEMANN, Benjamin. *Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture (Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare, 36)*. New York, 2013.

buvo apeliuojama, ieškoma jo prasmės, jam buvo teikiama reikšmė. Siekta nustatyti, kiek tai, kas apie karą buvo bylojama viešai (kaip karas buvo atmenamas), atitiko Lietuvos gyventojų ir rytprūsiečių karo patirtis⁶⁷.

Ištirtumo būklė, su kuria susidūrė minėtoji grupė imdamasi įgyvendinti aptartąjį sumanymą, jau buvo trumpai apibūdinta šioje apžvalgoje. Koncentruotai pateikiant esmę, konstatuotina, kad iki tol apie Didžiojo karo atmintį tarpukariu Lietuvoje rašę autoriai⁶⁸ kone visi kaip vienas tvirtino, jog šį karą „užgožė“, jo atmintį į antrą planą nustūmė dėmesys, teiktas vėlesniems Nepriklausomybės karams. Projekto vykdytojais siekė tikrinti šią tezę, tirdami, ar ją patvirtins minėtos priegigos, kurioje akcentuojamas fokusavimasis ne į valstybės atminties politiką, bet į įvairių socialinių veikėjų pastangas, taikymas. Diskurso apie Vokietijos okupaciją formavimosi ir tęstinumo Lietuvoje tarpukariu kai kuriuos klausimus minėtuose straipsniuose jau buvo aptaręs A. Griffante⁶⁹. Dalis jo tyrimų rezultatų buvo paskelbta jau pristatomam projektui įsibėgėjus. Vis dėlto pradėję tyrimą, projekto vykdytojai dar neturėjo galimybių remtis platesniu istoriografijos įdirbiu, ypač atsiskleidusiu paskutiniuose A. Griffantės tekstuose, tad buvo matomas poreikis imtis su vokiečių okupacija susijusių vaizdinių cirkuliavimo atsiminimuose ir Lietuvos viešajame diskurse analizės. Kalbant apie socialinio tyrimo lygmens – karo patirčių nešėjų – ištirtumą, Lietuvos atveju iš esmės svarbiausius darbus iki šiol buvo nuveikusi A. Jurevičiūtė⁷⁰. Bet jos tyrimai, kaip jau užsiminta, neleido pamatyti Didžiojo karo patirčių nešėjų skyrium nuo Nepriklausomybės karų veteranų, nepaaiškino svarbių tiesioginių karo veiksmų dalyvių ir juose nedalyvavusiųjų pritarimo / nepritarimo visuomenėje klausimų, galų gale 1937 m. Kariuomenės pirmūnų sąjungos steigimas, kurio aplinkybes gana detalai pirmoji atskleidė A. Jurevičiūtė, atrodė bekontekstis.

Kadangi Lietuva šiame projekte buvo lyginama su Rytų Prūsija, reikia trumpai apžvelgti ir tai, kokia Didžiojo karo kultūrinio bei socialinio poveikio Rytų Prūsijai ištirtumo būklė egzistavo projektą pradėjus. Iš tiesų tuo metu Didžiojo karo atminimo Rytų Prūsijoje pažinimą didžiąja dalimi gelbėjo kontekstiniai visai Vokietijai skirti tyrimai, kuriais remiantis tebuvo galima daryti prielaidą, kad „kažkaip panašiai“ buvo ir Rytų Prūsijoje, bei keli specifiniai darbai. Tarp jų visų pirma išskirtina Roberto Trabos (Traba) monografija, skirta specifinio rytprūsietiško identiteto formavimuisi tarpu-

⁶⁷ Iš darbų, padariusių įtaką tokiai priegigai, išskirtina AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane; BECKER, Annette. *1914–1918: Understanding the Great War*. London, 2002. Joje autoriai apibendrina dažnu atveju pamirštas Didžiojo karo reikšmes, kurios buvo svarbios karo amžininkams, bet apie kurias labai ilgai nekalbėta viešai.

⁶⁸ STALIŪNAS, Darius. Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje. In *Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)* (Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 17). Sud. Vladas SIRUTAVIČIUS, Darius STALIŪNAS. Vilnius, 2001, p. 120; LIULEVIČIUS, Vėjas Gabriel. Building Nationalism: Monuments, Museums, and the Politics of War Memory in Inter-War Lithuania. In *Über den Weltkrieg hinaus...*, S. 232; BALKELIS, T. Memories of the Great War...; ANTANAČIŪTĖ, R. Op. cit.

⁶⁹ Žr. 47, 52, 53 nuorodas.

⁷⁰ Žr. 38 nuorodą.

kariu⁷¹, Jano Salmo knyga apie Rytų Prūsijos atstatymo po Didžiojo karo architektūrinės stilstikos idėjinius aspektus⁷² ir ne vienas tekstas, skirtas Tanenbergo mūšio sureikšminimo ir ten 1927 m. pašventinto memorialo tyrimams⁷³. Išvardyti darbai, ypač R. Trabos veikalas, buvo pateikę išvadas, kad žuvusiųjų Didžiajame kare kultas, Tanenbergo memorialo statyba ir netgi pokariu vykęs Rytų Prūsijos atstatymas šioje Vokietijos teritorijoje buvo politiškai instrumentizuoti, konkretūs su karu susiję vaizdiniai vaidino tam tikrą vaidmenį edukacijoje. Tačiau Rytų Prūsijos atveju ligtolinė istoriografija irgi buvo palikusi daugybę neatsakytų klausimų, kuriuos formuluoti projekto vykdytojus paskatino minėta tiriamoji prieiga ir kuriuos gvildinti imtasi projektą įgyvendinant. Tai: a) konkretus mastas, kuriuo Rytų Prūsiją ir jos gyventojus palietė karas, t. y. karo patirčių įvairovės ir poveikio klausimas; b) karą patyrusiųjų saviorganizacija – iš keliolikos Rytų Prūsijoje veikusių karą patyrusiųjų (veteranų, nukentėjusiųjų) organizacijų R. Traba daugiau dėmesio buvo skyręs tik „Plieninio šalmo“ (*Stahlhelm*) struktūrai aptarti; c) valdžios institucijų ir socialinių veikėjų vaidmens atskyrimas karo sureikšminimo iniciatyvose; kaip ir Lietuvoje, Rytų Prūsijoje socialinių veikėjų vaidmuo iki šiol nebuvo nuodugniau atskleistas; d) simbolių, tarpukariu iškilusių Rytų Prūsijoje, įvairovės atskleidimas; iki šiol apibendrintai teigta esą jų atsiradimą inicijavo karių sąjungos (*Kriegervereine*); e) Rytų Prūsijoje pasirodžiusių atsiminimų apie karą, vadinamąjį „rusmetį“ (*Russenzeit*), ir Rusijos okupaciją tyrimas; šie atsiminimai nei turinio, nei dinamikos požiūriu iki šiol nebuvo nagrinėti; f) karo poveikio rusų ir Rusijos įvaizdžių formavimuisi klausimas; jam atskleisti rytpūsietiš-

⁷¹ TRABA, Robert. *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*. Olsztyn, 2006. Dar plg.: TRABA, Robert. Der Friedhof im Kulturwandel. Ostpreußische Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg von 1915 bis 1995. In *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, Bd. VI/1997, Hf. 1). Hrsg. von Sven EKDAHL. Lüneburg, 1997, S. 109–129; TRABA, Robert. Kriegssyndrom in Ostpreußen. Ein Beitrag zum kollektiven Bewußtsein der Weimarer Zeit. In *Kriegserlebnis und Legendenbildung. Das Bild des „modernen“ Krieges in Literatur, Theater, Photographie und Film* (Krieg und Literatur, III/1997–IV/1998). Bd. 1. Hrsg. von Thomas F. SCHNEIDER. Osnabrück, 1999, S. 399–412.

⁷² SALM, Jan. *Ostpreußische Städte im Ersten Weltkrieg. Wiederaufbau und Neuerfindung* (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 46). München, 2012.

⁷³ VOGELANG, Ernst. Aus der Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. In *Zwischen den Weltkriegen. Teil II: Kultur im Preußenlande der Jahre 1918 bis 1939*. Hrsg. von Udo ARNOLD. Lüneburg, 1987, S. 73–122; WIPPERMANN, Wolfgang. Die Geschichte des „Reichsehrenmals Tannenberg“. Ein historisches Lehrstück. *Niemandsland. Zeitschrift zwischen der Kulturen*, 1987, Jhg. 1, Hf. 2, S. 58–69; FISCHER, Heike. Tannenberg-Denkmal und Hindenburgkult. Hintergründe eines Mythos. In *Unglücklich das Land, das Helden nötig hat*. Hrsg. von Michael HÜTT, Hans-Joachim KUNST, Florian MATZNER, Ingeborg PABST. Marburg, 1990, S. 28–47; EKDAHL, Sven. Tannenberg/Grunwald – Ein politisches Symbol in Deutschland und Polen. *Journal of Baltic Studies*, 1991, vol. 22, no. 4, pp. 271–324; TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999; SCHENK, Frithjof Benjamin. Tannenberg/Grunwald. In *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. I. Hrsg. von Étienne FRANÇOIS, Hagen SCHULZE. München, 2001, S. 438–454; KOSSERT, Andreas. Tannenberg 1914. Ein ostpreußischer Mythos und seine politische Dimension. In *Mare Balticum. Begegnungen zu Heimat, Geschichte, Kultur an der Ostsee*. Hrsg. von Dietmar ALBRECHT. München, 2005, S. 87–97; TRABA, Robert. Próby państwowej monopolizacji pamięci: Tannenberg 1927 (–1935) – Grunwald 1960 [2000]. In TRABA, Robert. *Kraina tysiąca granic. Szkice o historii i pamięci*. Olsztyn, 2003, s. 163–178.

ka medžiaga iki šiol remtasi tik sporadiškai; g) galiausiai karo atminimo dinamikos atskleidimas pradedant dar karo metais ir baigiant 1939-aisiais.

Didesnį dėmesį nei iki tol projekto vykdytojai turėjo skirti ir Klaipėdos krašto teritorijai – ne tik dėl to, kad tarpukariu Lietuvoje tai buvo vienintelė teritorija, kurioje Didžiojo karo atminimas buvo įgavęs ritualizuotas formas, bet dar ir dėl to, kad poimperinėje situacijoje šios teritorijos gyventojai, dalijęsi bendromis karo patirtimis su rytprūsiečiais, atsidūrė kitoje valstybėje, kurioje dominavo kariavusieji Rusijos, o ne Vokietijos, kariuomenėje ir patyrę Vokietijos, o ne Rusijos, okupacijos naštą. Padėtis Klaipėdos krašte ligšioliniuose tyrimuose buvo paliesta tik aiškinantis kasmetinio žuvusiųjų kare atminimo ritualo dinamiką ir šio ritualo santykį su Lietuvos integracine politika⁷⁴.

Reikia pridurti, kad pradėję gilintis į socialinį – karo patirčių nešėjų – tyrimo lygmenį, projekto vykdytojai neišvengiamai turėjo paliesti svarbų ir Lietuvos atveju dar nagrinėtą buvusių karo veteranų ir nukentėjusiųjų kare socialinio aprūpinimo klausimą. Ši tyrimo trajektorija gimė bandant nuosekliai planuoti pagrindą būsimajam lyginimui, mat Vokietijos istoriografijoje karo veteranų, našių, kare suluošintųjų ir patyrusiųjų materialių nuostolių bendrosios socialinio aprūpinimo tendencijos buvo atskleistos. Projekto vykdymo metu šių tendencijų egzistavimą siekta tikrinti Rytų Prūsijos medžiagos pagrindu. Be viso to, siekta ištirti Klaipėdos krašto situaciją šiuo klausimu – iki šiol ji nebuvo nagrinėta apskritai.

Maža to, kadangi Rytų Prūsijos atveju ligšioliniai tyrimai⁷⁵ jau buvo iš dalies atskleidę vaidmenį, kurį, sureikšminant karą, vaidino šios provincijos atstatymas pokariu, Lietuvos atveju – vėlgi siekiant nuosekliai planuoti pagrindą būsimajam lyginimui – šį klausimą irgi buvo būtina atskleisti.

Vertinant projekto rezultatus kokybiniu požiūriu, išskirtina štai tokia nauja ar ligšiolinė žinijimą iš esmės koreguojanti informacija⁷⁶:

1. Pradėjus gilintis į Didžiojo karo reprezentavimą Lietuvoje tarpukariu, paaiškėjo, kad šis karas buvo perteikiamas grožinėje literatūroje, poezijoje, kiek menčiau dailės kūriniuose. 4-ojo dešimtmečio pabaigoje Lietuvoje jau kristalizavosi tendencija stiprinti lietuvių nacionalinio dalyvavimo šiame kare pažinimą bei aktualizavimą tiek muziejų

⁷⁴ SAFRONOVAS, Vasilijus. Funktionale Ähnlichkeiten und Unterschiede der Erinnerungskulturen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert in Städten an der Peripherie und im Zentrum. Memel im Vergleich mit Berlin und Königsberg. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2014, Jhg. 63, Hf. 2, S. 231–234; SAFRONOVAS, Vasilijus. *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, Bd. 20). Wiesbaden, 2015, S. 73–79.

⁷⁵ TRABA, R. *Wschodniopruskość...*; SALM, J. *Ostproußische Städte...*

⁷⁶ Toliau pristatomi teiginiai detalizuojami projekto dalyvių parengtoje kolektyvinėje monografijoje: SAFRONOVAS, Vasilijus; JOKUBAUSKAS, Vytautas; VAREIKIS, Vygantas; VITKUS, Hektoras. *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*. Klaipėda, 2018. Dalis jų išplėtotą keliolikoje projekto dalyvių straipsnių ir straipsnių rinkinyje anglų kalba (*The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War...*), kurį papildė Lietuvoje pasirodžiusių arba Lietuvai aktualių 1914–1945 m. publikacijų Didžiojo karo tema bibliografija.

veikloje, tiek ir per visuomeninį karo veteranų sąjūdžio poveikį. Ši tendencija nebuvo marginalinė. Ji aprėpė pernelyg didelę socialinio, politinio, karinio elito dalį, kad būtų šitaip traktuojama. Būta konkrečių planų statyti Didžiajame kare dalyvavusiems lietuviams paminklą, rengti knygą apie lietuvių dalyvavimą kare, buvo organizuotai renkami ir skelbiami atsiminimai, savuosius prisiminimus atskirais leidiniais publikavo ne vienas aukšto rango Lietuvos karininkas. Karinio ugdymo srityje Didysis karas buvo nuolat aktualizuojamas kaip karinio veikimo pavyzdys: tai buvo paskutinis tokio masto karinis konfliktas ir pirmas, kuriame karybos technologijos ir metodai buvo iš esmės pakitę, be to, jis vyko Lietuvos teritorijoje. Galiausiai viešai ne kartą buvo išsakomi argumentai esą ne kas kita, o būtent šis karas suteikė galimybę kurti nepriklausomą Lietuvą ir tapo nacionalinės kariuomenės kūrimo pradžia. Tokiais argumentais visuomenininkai, kurie buvo aktyvūs karo metais, kūrė sau simbolinį kapitalą: Antanui Smetonai ir kitiems politiniams aktoriams viešas ir nuolatinis kalbėjimas apie jų veikimą Lietuvos Taryboje ir Lietuvių draugijoje nukentėjusiems dėl karo šelpiti suteikė tautos lyderių aureolę; Didžiojo karo veteranams, Rusijoje susitelkusiems į karių tautinį sąjūdį, savęs kaip Lietuvos kariuomenės pirmtakų vaizdavimas padėjo užsitikrinti tam tikrą statusą visuomenėje. Visos šios vykdant tyrimą paaiškėjusios konstatacijos verčia gerokai koreguoti ligšiolinės istoriografijos teiginius apie tai, kad karas Lietuvoje tarpukariu buvo „užmirštas“ ar kad jo reikšmė buvo nustelbta vėlesnių Nepriklausomybės karų. Šiandien galima konstatuoti, kad pagal Pirmajam pasauliniam karui suteiktą reikšmę Lietuvos visuomenė tarpukariu buvo panaši į kitas Europos šalis. Čia, kaip ir kitose valstybėse, skirtingiausias individualias patirtis iš pradžių užgožė jų apibendrinimas, telkimas į grupines, o pastarąsias savo ruožtu vis labiau ėmė išstumti siekiai viešai perteikti lietuvių nacijos vaidmenį Didžiajame kare.

2. Didžiojo karo neaktualumas Lietuvoje tarpukariu iki šiol buvo konstatuojamas todėl, kad buvo tiriamos išimtinai dominavusios atminties politikoje tendencijos ir vyraujantis istorinis pasakojimas. Aptariamame projekte taikyta tiriamoji prieiga pasitvirtino ta prasme, kad ji leido giliau pažvelgti į skirtingus socialinius veikėjus, kuriems karas buvo svarbi jų patirties dalis, ir per jų veiksenos atskleidimą tikslinti ankstesnę istoriografinę teiginį. Šiuo atveju pirmiausia turimi omeny socialiniai veikėjai, susiformavę iš susiorganizavusių karo patirčių bendruomenių – karo veteranai ir kare suluošintieji, kurių kova dėl statuso visuomenėje ir socialinio aprūpinimo Lietuvoje išryškina konkurencinius kontekstus tarp tų, kuriems svarbiausia (o kartais ir vienintelė) jų patirties dalis buvo Nepriklausomybės karai, ir tų, kuriems pirmine, realų karinį patyrimą suteikusia, o kai kuriais atvejais ir suluošinusia, patirtimi liko Didysis karas. Būtent visuomenės sambūriuose, tokiuose kaip Kariuomenės pirmūnų sąjunga ar Lietuvių-prancūzų draugija, būta stipraus Didžiojo karo aktualizavimo Lietuvoje intereso. Žvelgdami į karo sureikšminimą per socialinių veikėjų poveikį, identifikavome ir Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvoje aktualizavusius ritualus bei ceremonijas, kurie, tiesa, buvo pernelyg

priklausomi nuo šalies užsienio politinės orientacijos kaitos ir neišsiplėtojo į nacijos santalkai skatinti politiškai pajungtą ritualą. Vis dėlto pats tokių faktų fiksavimas taip pat verčia abejoti ligšioliniais teiginiais, akcentavusiais vien tik Nepriklausomybės karų aktualumą ir Didžiojo karo „užmarštį“. Kita vertus, tiriant Lietuvoje vyravusį istorinį pasakojimą, pastebėta, kad Lietuvos laisvės paskelbimo faktas beveik visais atvejais buvo siejamas su Didžiojo karo, o ne su vėlesnių Nepriklausomybės karų siužetu. Toks perteikimas išplaukė iš sąmoningos Lietuvos politinio elito pasirinktos laikysenos, o tai Vasario 16-osios minėjimus Lietuvoje tarpukariu irgi leidžia interpretuoti kaip vyraujančio pasakojimo apie Didįjį karą įtvirtinimo priemonę.

3. Projekto vykdytojų atliktas tyrimas patvirtino A. Griffantės straipsniuose pradėtą plėtoti mintį dėl dviejų esminių siužetų, kurie tarpukariu buvo būdingi Vokietijos okupacijos periodo vaizdavimui lietuviškajame diskurse. Tai a) vokiečių okupacijai mitologizuoti pasitelkti viduramžių vaizdiniai, susiję su „kryžiuočiais“, Žalgirio mūšiu, dar prieš karą ilgokai cirkuliavę lietuvių nacionalinėje kultūroje; b) šiai okupacijai stereotipizuoti pasitelkti Vokietijos kariuomenės žiauraus, plėšikiško elgesio ir Ober Osto vykdytos kolonijinės ekonominės politikos vaizdiniai. Reikia sutikti su A. Griffantės išvada, kad nors abu siužetai turėjo ištakas karo metais, pirmojo aktyvesnis taikymas stebimas tik per karą, o antrasis tarpukariu aiškiai dominavo lyginant su pirmuoju. Agrariniame krašte atsiminimų apie karo laikotarpį Lietuvoje autoriai dažniausiai minėjo vokiečių kareivių plėšikavimą, gyvulių rekvizicijas, nuolatinius reikalavimus duoti maisto, turto naikinimą. Ypač neigiamą įspūdį gyventojams paliko ir ilgam atmintyje įsitvirtino Vokietijos okupacinės valdžios vykdytas prievartinis rekrutavimas, žmonių gaudymas ir priverčiamieji darbai. Tačiau atlikta analizė įgalina formuluoti ir kelias naujas išvagas. Pirma, vokiečių okupacijos demonizavimas buvo tapęs sudėtinė pasakojimo apie lietuvių politinių veikėjų dėka pasiektą nepriklausomybę dalimi: kuo juodžiau buvo perteikiama okupacijos patirtis, tuo svarbesnė atrodė laisvė ir tuo reikšmingesnis regėjosi tų, kurie ją paskelbė, indėlis. Antra, vaizdinių apie Vokietijos okupaciją cirkuliavimas Lietuvoje tarpukariu priklausė ir nuo vyravusios užsienio politikos orientacijos bei santykių su Vokietija dinamikos: įtampų santykiuose su Vokietija laikotarpiu, ypač Vokietijai 4-ajame dešimtmetyje vis agresyviau elgiantis tarptautinėje arenoje, šių vaizdinių reprodukuojamas intensyvėjo. Trečia, prisiminimuose būta ir pozityvių karo metais plėtotų kontaktų su vokiečiais perteikimo pavyzdžių. Dalis atsiminimų turinio tam tikru mastu netgi patvirtina to savivaizdžio, kurį vokiečiai kūrė ir skleidė patys apie save ir savo *Kultur* sklaidos „misiją“ karo metais⁷⁷, prigijimą lietuvių sąmonėje.

4. Palyginus Lietuvos gyventojų Didžiojo karo patirtis su tuo, kas apie šį karą Lietuvoje vėliau buvo bylojama viešai, akivaizdu, kad vyraujančiame pasakojime nebuvo vietos daugybės patirčių refleksijai. Tuo metu, kai visuomenininkai inteligentai skel-

⁷⁷ Apie jį plg.: LIULEVICIUS, V. G. *War Land on the Eastern Front...*; LIULEVICIUS, Vejas Gabriel. *The German Myth of the East: 1800 to the present*. New York, NY, 2009; TAUBER, J. Op. cit.

bė, kad Lietuvos nepriklausomybė yra esminis atpildas už visas karo aukas, o dažnos nuorodos į vokiečių okupaciją sutvirtino laisvės, kaip atpildo už kančias sampratą, toji laisvė negalėjo atpirkti karo veteranų, suluošintųjų ignoravimo ir / ar diskriminavimo; tų, kurie kare neteko turto, o ypač artimųjų, vargų. Taigi daugybei kitokį požiūrį ir kitokias karo patirtis turėjusių socialinių veikėjų vyraujančiame pasakojime nebuvo atstovaujama. Šimtai tūkstančių gyventojų, kurie turėjo pagrįstų vilčių, kad jų karo nuostoliai bus atlyginti, nesulaukė to, ko tikėjosi. Šis faktas taip pat prisidėjo prie properšos tarp vyraujančio pasakojimo apie karą ir daugelio Lietuvos gyventojų lūkesčių gilėjimo. Iš viso to kylančios alternatyvos vyraujančiam pasakojimui apie karą Lietuvoje buvo reiškiamos, tačiau tą raišką labai ribojo beveik visą nepriklausomos Lietuvos egzistavimo laikotarpį galiojusi karo padėtis bei cenzūra.

5. Rusijos kariuomenės puolimo Rytų Prūsijoje ir jos okupacinio režimo šioje Vokietijos provincijoje įvaizdžio, besiformavusio Didžiojo karo metais Vokietijoje, turinys ligšioliniuose tyrimuose jau buvo aptartas⁷⁸. Projekto vykdytojų pastangomis pirmiausia buvo atskleistas pačių rytprūsiėčių indėlis į šio įvaizdžio plėtojamą, nustatyta jo skleidimosi viešojoje erdvėje dinamika. Nauja išvada laikytina konstatacija, kad šio įvaizdžio turinio elementai cirkuliavo bendrų Vokietijos propagandinių tendencijų ir vietinių rytprūsietišku pastangų, t. y. makro- ir mikrolygmenų, sąveikoje. Makrolygmeniu Didžiojo karo patirties pagrindu Vokietijoje formavosi ir vėliau tarpukariu buvo palaikomas Rusijos, kaip „globalinės grėsmės civilizuo tam pasauliui“, įvaizdis. Mikrolygmeniu įvaizdį lėmė Rytprūsioose per karą susiklosčiusi karo dalyvių ir civilių kontaktų su „rusais“ patirtis. Šiuo lygmeniu įvaizdžio turiniui įtaką darė ir karo veiksmų intensyvumas, ir nevienalytė Rusijos kariuomenės dalinių, okupavusių Rytų Prūsiją, elgsena. Nepaisant to, kad ir čia vyravo iš esmės neigiami „rusų invazijos“ vaizdiniai, būta ir alternatyvaus turinio vertinimų, sudariusių prielaidas traktuoti „rusus“ per humaniškumo vertybines nuostatas.

6. Šias įžvalgas iš dalies patvirtina ir projekto vykdytojų atlikta išsami bei istoriografijos kontekste visiškai nauja daugiau kaip 450 Vokietijoje ir Rytų Prūsijoje tarpukariu pasirodžiusių publikacijų, skirtų karui Rytų Prūsijoje, kiekybinė ir kokybinė analizė. Ji įgalino išskirti ne tik vyraujančius su šia tema susijusius siužetus, bet ir atskleisti šių siužetų cirkuliavimo dinamiką Vokietijos publicistikoje. Šioje dinamikoje, kaip ir Lietuvos atveju, Rytų Prūsijoje reikšmingiausia laikytina 1914–1916 m. stadija. Tai

⁷⁸ JAHN, Peter. „Zarendreck, Barbarendreck“ – Die russische Besetzung Ostpreußens 1914 in der deutschen Öffentlichkeit. In *Verführungen der Gewalt. Russen und Deutsche im Ersten und Zweiten Weltkrieg*. Hrsg. von Karl EIMERMACHER, Astrid VOLPERT unter Mitarbeit v. Gennadij BORDJUGOW. München, 2005, S. 223–241; HOERES, Peter. Die Slawen. Perzeptionen des Kriegsgegners bei den Mittelmächten. Selbst- und Feindbild. In *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung* (Zeitalter der Weltkriege, Bd. 1). Hrsg. von Gerhard P. GROSS. Paderborn, München, Wien, Zürich, 2006, S. 179–200; JAHN, Peter. Befreier und halbasiatische Horden. Deutsche Russenbilder zwischen Napoleonischen Kriegen und Erstem Weltkrieg. In *Unsere Russen, unsere Deutschen: Bilder vom Anderen 1800 bis 2000*. Hrsg. von Peter JAHN, Philip SPRINGER. Berlin, 2007, S. 14–29.

buvo „kaupiamasis“ Didžiojo karo „rytprūsietiškos“ patirties refleksijos laikotarpis, kurio metu susiformavo baziniai „rusų okupacijos“, „rusų viešpatavimo“, „rusmečio“ bei „rusų nusikaltimų“ naratyvai, specifiniai prisiminimų, dienoraščių, apžvalgų, vizualinių reprezentacijų tipai, esminės Tanenbergo kautynių ir Hindenburgo mitemos. Maža to, pastarasis laikotarpis pasižymėjo intensyviausia šias reikšmes generavusių tekstų „gamyba“. Vėlesni metai svarbūs siekiant suvokti, kad didžiausią plėtojimosi perspektyvą įgijo politiškai eksploatuoti Tanenbergo kautynių, Hindenburgo, Ludendorffo, Mozūrijos kautynių, Rytų Prūsijos atstatymo siužetai, Vokietijos ir Rusijos karinių veiksmų Rytų Prūsijoje perteikimas – visa tai liudijo posūkį herojinio, monumentaliojo pasakojimo formavimosi trajektorija. Tačiau, be viso to, sąlyginai intensyviai buvo plėtojama ir vadinamoji „suprasti rusus“ tematika.

7. Karo sureikšminimo Rytų Prūsijoje tarpukariu neįmanoma suvokti nesigilinant į prielaidas. Ne viena tokių prielaidų jau buvo užčiuopta istoriografijoje⁷⁹, tačiau projekto vykdytojai šiuo klausimu pasiūlė naują prieigą, stengdamiesi atsakyti į esminį ir iki tol skelbtuose tyrimuose nekeltą klausimą, kas bendra yra tarp Rytų Prūsijos gyventojų per ketverius karo metus įgytų trauminių patirčių ir to, kokių sąlygų joms aktualizuotis viešumoje būta pokariu. Ieškant atsakymo į šį klausimą, buvo analizuojami tiek valdžios institutų veiksmai aktualizuojant rytprūsiečių karo patirtis, tiek ir karo veteranų bei nukentėjusiųjų kare organizavimasis kaip pagrindinė prielaida karui sureikšminti individualiu ar kolektyviniu lygmeniu. Šiuo atveju pirmą kartą istoriografijoje bandyta plačiau nušviesti visų Rytų Prūsijoje veikusių karo veteranų ir nukentėjusiųjų kare organizacijų, apie kurias pavyko rasti duomenų, struktūrą ir su karo patirčių aktualizavimu susijusią veiklą. Kartu pirmą kartą plačiau įsigilinta į Rytų Prūsijos valdžios institucijų bei visuomenininkų veiksmus karo metais sprendžiant nukentėjusiųjų kare socialinio aprūpinimo klausimus. Prieita išvada, kad abu veiksniai – tiek konkretūs valdžios institucijų veiksmai, tiek ir karo veteranų organizavimosi bei jų politinių nuostatų sankloda Rytų Prūsijoje – nebuvo palankūs tam, kad visos grupės, kurių orumas buvo pažeistas karo metais, būtų patenkintos. Tai pasakytina netgi apie institucionalizuotas grupes. Nukentėjusiųjų kare terpėje įtampas kėlė faktas, kad Vokietijos Reichas neišgalėjo kompensuoti jiems kare patirtų sužalojimų ir / ar nuostolių tiek ir taip, kad tai juos tenkintų. Savo ruožtu daugelis karo veteranų organizacijų sureikšmino vienintelę „fronto patirtį“, paversdamos ją pagrindu savo kilmės mitams ar socialiniam statusui įtvirtinti. Karo veteranų organizacijoms vis labiau įsitraukiant į „tautinės vienybės trūkumo“ įveikimą, karo patirčių eksploatavimas Rytų Prūsijoje dar iki 1933 m. kuo toliau, tuo labiau užleido vietą besihomogenizuojančiam pasakojimui. Tai prisidėjo prie to, kad karas vis dažniau būtų apibendrinamas ne kaip skirtingų individualių ar kolektyvinių patirčių visuma, bet kaip bendruomenės – rytprūsiečių ir kartu vokiečių – patirtis.

⁷⁹ Ypač TRABA, R. *Wschodniopruskość...*

8. Per tą pačią prizmę projekto vykdytojams pavyko gerokai kompleksiščiau, nei tai buvo daroma iki šiol, išnagrinėti karo sureikšminimą Rytų Prūsijoje simboliu ir praktiniu lygmenimis. Pirmąkart istoriografijoje buvo aptartas karui suteiktų reikšmių eksploatavimas Rytų Prūsijos toponimikoje (gatvių, aikščių ir netgi vietovių pavadinimuose), atskleistas karo simbolių naudojimas turizmo, muziejų veikloje, Rytų Prūsijos, kaip karo paliestos srities, reprezentavimas per vizualias medijas, plačiai aptartos įvairios karo sureikšminimo iniciatyvos ir atminimo manifestacijos. Buvo argumentuota R. Trabos tyrimuose dar neeksplikuota tezė, kad tiek į karui skirtus paminklus, tiek ir į Didžiojo karo aktualizavimo ritualus bei ceremonijas taip pat ir Rytų Prūsijoje galima žvelgti kaip į šiam karui teikiamų prasmų įvairovės išraišką. Pagrįsti tokią tezė vėlgi leido konkrečių karo sureikšminimo faktų susiejimas su tą sureikšminimą inicijavusiais socialiniais veikėjais, t. y. socialinio atminimo lygmens analizė. Karo sureikšminimą Rytų Prūsijoje pavyko parodyti kaip daugiabriaunį, kupiną prieštaravimų procesą, kuriame greta vyraujančios linijos reiškesi įvairios iš individualios ar kolektyvinės patirties kylančios alternatyvos. Buvo išskirti trys Didžiojo karo sureikšminimo Rytų Prūsijoje etapai, parodytos esminės jiems būdingos tendencijos: vyraujančio turinio formavimosi ir alternatyvių turinių cirkuliavimo, socialinės fragmentacijos ir nacionalinio telkimosi.

9. Projekto vykdytojų atliktas tyrimas naujas ir tuo, kad jame pirmą kartą karo sureikšminimo tendencijos Rytų Prūsijoje buvo palygintos su tendencijomis Klaipėdos krašte. Konstatuota, kad nors chronologiškai tos tendencijos nevisiškai sutapo, turiniu ir tikslais jos iš principo atitiko viena kitą. Tyrimas atskleidė Klaipėdos krašte gyvenusių kare nukentėjusiųjų ir karo veteranų lūkesčius, jų ilgalaikį virsmą objektu pirma Vokietijos ir Lietuvos, o paskui Lietuvos ir Klaipėdos krašto autonominės valdžios derybose dėl to, kas turi prisiimti kompensavimo už kare patirtus nuostolius įsipareigojimą jų atžvilgiu ir kieno lėšomis tas kompensavimas turi būti atliekamas. Akivaizdu, kad šis tyrimo aspektas įvedė naują, istorikų iki šiol nepastebėtą, dimensiją į Klaipėdos krašto integravimo į Lietuvą sunkumų suvokimą. Mažosios Lietuvos karių sąjungos atsiradimas (kad ir fragmentiškas), siekiant sudaryti alternatyvą „vokiškoms“ karių sąjungoms (*Kriegervereine*), tik patvirtina, kad ir Klaipėdos krašte skirtingos Didžiojo karo patirtys buvo tapusios dalimi politinių projekcijų, visų pirma susijusių su šiame Vidurio Rytų Europos regione tarpukariu vykusiais tautokūros procesais.

Be viso to, paminėtina, kad projekto vykdytojai siekė nustatyti, koku mastu konkrečios karo patirtys buvo įtrauktos tarpukario Lietuvos ir Rytų Prūsijos gyventojus. Siekiant tai padaryti, bandyta tikslinti literatūroje ir publicistikoje figūravusius skaičius, taip pat buvo atliekami savarankiški išvestiniai skaičiavimai. Projekto rezultatai pirmą kartą pateikia sistemiskai, remiantis vienodais kriterijais, nustatytus Lietuvos gyventojų ir rytprūsičių patirčių Didžiajame kare kiekybinius įvertinimus, kurie gerokai koreguoja įvairius ligšiolinėje istoriografijoje cirkuliuojusius skaičius, daugiausia pagrįstus atsiminimais ar netiksliais duomenų interpretacijomis.

Kuo reikšmingi šie trumpai apibūdinti projekto rezultatai (čia pateikta tik svarbesnė jų dalis)? Pirma, jie leidžia kitaip nei iki šiol vertinti karo vaidmenį tiek Rytų Prūsijoje, tiek ypač Lietuvoje. Pritaikius minėtą tiriamąją priegią ir išnagrinėjus milžinišką empirinių duomenų masyvą, buvo galima konstatuoti, kad nors Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje visą tarpukarį vyravo skirtingi Didžiojo karo sureikšminimo modusai, šie skirtumai negali būti suvedami į supaprastintą formulę, pagal kurią Rytų Prūsijoje karas buvo „atmenamas“, o Lietuvoje „pamirštas“ ar „užgožtas“. Vyraujantis pasakojimas apie karą ir jo reikšmę iš esmės ir buvo vienintelė sritis, kurioje tarp Lietuvos ir Rytų Prūsijos tarpukariu, Didžiojo karo sureikšminimo požiūriu, pasireiškė aiškiau matomi skirtumai. Kitose srityse abi visuomenės judėjo labai panašiu keliu, o svarbiausia, abiejose jose vyraujantis pasakojimas neapėmė daugybės karo patirčių. Karo pagimdytos socialinės įtampos, našlės ir suluošintieji, tremtiniai ir karo belaisviai, galiausiai kariai, kurie (Rytų Prūsijoje) neturėjo galimybės dalyvauti „Hindenburgo pergalėse“ ar (Lietuvoje) nedalyvavo lietuvių karių tautiniame sąjūdyje – visiems jiems vyraujantis pasakojimas apie karą ir Lietuvoje, ir Rytų Prūsijoje buvo istorija ne apie juos. Todėl vyraujantis istorinis pasakojimas apie Didįjį karą sunkiai pretendavo atlikti funkciją, kurią tokie pasakojimai paprastai atlieka – konsoliduoti visuomenę. Šiuo požiūriu „užmarštis“ galiausiai vienodai palietė patirtis tų karo patirčių bendruomenių, kurios rodė mažiau entuziazmo arba nerodė jo išvis angažuotis tendencijai karo prasmės aiškinimą homogenizuoti, t. y. tendencijai, kai pasakojimas apie Didįjį karą ir jo pasekmes, esą svarbus visai tautai, turėjo užgožti individualiomis ar grupinėmis patirtimis pagrįstų istorijų ir lūkesčių skirtumus.

Antra, projektą pradėjus, reikėme viltį, kad juo pavyks verifikuoti įsigalėjusią nuomonę, jog Pirmasis pasaulinis karas Lietuvos piliečiams nebuvo „savas“, kad tyrimas leis naujai kalbėti apie Didžiojo karo reikšmę pietrytiniame Baltijos jūros regione. Manychiau, kad šios viltys, baigus projektą, laikytinos pasiteisinusiomis. Tyrimas parodė, kad karo sureikšminimo būdai ir principai Lietuvos ir Rytų Prūsijos visuomenėse buvo labai panašūs. Sykiu jis pasiūlė empirinės medžiagos pagrindu jau išbandytą teorinę priegią, kuri galės būti tikrinama lyginant kitus atvejus.

Didžiausiu projekto pasiekimu laikyčiau būtent tai, kad juo pavyko aprėpti iki šiol beveik visiškai nepažintą Didžiojo karo socialinio ir kultūrinio poveikio Lietuvos visuomenei lauką. Detaliau nei iki šiol buvo atskleistos Lietuvos gyventojų karo patirtys, dėl karo įvykusi vaidmenų kaita. Pirmą kartą tirtos karo veteranų pastangos apginti bei įtvirtinti savo statusą ir tai, kokius įspaudus karas paliko, kaip atsiskleidė socialiniuose santykiuose, kultūroje ir atmintyje Lietuvoje tarpukariu. Nuosekliai lyginant Lietuvos visuomenėje tirtus reiškinius su Rytų Prūsijos visuomene, išryškinta daugybė panašumų greta palyginti nedidelių skirtumų. Tikėtina, tai gali paskatinti fundamentalų Didžiojo karo poveikio skirtingoms Europos žemyno dalims permąstymą.

Epilogas

Europai minint šimtą metų nuo Kompjeno paliaubų – vadovėlinės Pirmojo pasaulinio karo pabaigos – Lietuvos sostinėje šio įvykio paminėjimo iniciatyvą savo rankose laikė ambasados. Vokietijos ambasadorė paankstino į lapkričio 4 d. kasmetinius Tautinės gedulo dienos (*Volkstrauertag*) ritualus, pagerbdama žuvusių Vilniaus Vingio parko memoriale, o paskui ir Antakalnio kapinėse. Jungtinės Karalystės ambasada lapkričio 11 d. sukvietė į taip pat kasmetinį Tautų sandraugos ir atminimo dienos (*Remembrance Day*) minėjimą Vilniaus evangelikų liuteronų bažnyčioje. Abiejuose minėjimuose Lietuvai atstovavo krašto apsaugos viceministrai, Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai. Abu buvo skirti ne tik Pirmojo, bet ir Antrojo pasaulinio karo, taip pat smurto bei terorizmo aukoms pagerbti. Abiejuose, be minėjimus inicijavusių diplomatinio korpuso atstovų, dalyvavo ir kitų šalių ambasadoriai bei karo atašė. Renginys Vilniaus evangelikų liuteronų bažnyčioje, kaip ir kasmet, sukvietė ir skirtingų konfesijų dvasininkus bei bendruomenių atstovus.

286

Tuo metu Lietuvos vyriausybė Kompjeno paliaubų šimtmečio išvakarėse, lapkričio 10 d., surengė Lietuvos Respublikos Vyriausybės institucijos šimto metų sukakties renginį: „atsivėrė visuomenei“, pakvietė į „muitinės šunų pasirodymą“, „ministerijų mugę“, šventinį koncertą, o galiausiai „susikauti išmintimi“ protų mūšyje. Kai visos Europos lyderiai Paryžiuje, įskaitant Lietuvos Respublikos Prezidentę, solidarizavosi karo aukų pagerbimo ceremonijoje ir bandė siųsti pasauliui žinią apie taikos išlaikymo poreikį ir „nacionalistinio užkrato“ pavojų, Lietuvoje gal tik neįprastas Vilniaus katedros varpų skambinimas pusvalandį po vidurdienio tapo viešu renginiu, skirtu priminti visuomenei šį svarbų įvykį ir pagerbti jo metu žuvusiųjų atminimą. Prezidentės pranešime spaudai bandyta pasiųsti Lietuvos gyventojams globaliai transliuotą žinią apie būtinybę žmonijai išmokti Didžiojo karo pamoką. Tačiau daugelis žiniasklaidos priemonių „patrumpino“ žinią, ištransliuodamos tik tą jos fragmentą, kuriame Prezidentė nurodė aiškias įvykio sąsajas su Lietuva – dėl Pirmojo pasaulinio karo Lietuva atkūrė savo nepriklausomą valstybę. Krašto apsaugos ministras Raimundas Karoblis ir Lietuvos evangelikų liuteronų vyskupas Mindaugas Sabutis savo tos dienos pasisakymuose kartojė daugmaž tą patį: karo pabaiga svarbi todėl, kad susijusi su Lietuvos valstybingumo atkūrimu.

Taigi tezė, kuri, kaip rodo šioje apžvalgoje paminėti tyrimai, Lietuvoje tapo vyraujančio pasakojimo apie Didįjį karą pagrindiniu leitmotyvu dar tarpukariu, kartojama vėl. Didžiąją Lietuvos visuomenės dalį traumavusios Pirmojo pasaulinio karo patirtys dabar, kaip ir anuomet, menkai aktualios.

Kiek patogus santykis su istorija gali būti tvarus? Istorikai per pastaruosius kelerius metus padarė jau tikrai nemažai, kad galimybės tą santykį keisti atsirastų. Gal nereiki-

kės laukti dar šimto metų, kol jomis bus pasinaudota? Gal per tą laiką ir dominuojantis „vakaruose“ Pirmojo pasaulinio karo vertinimas pagaliau keisis – istorikai apie tai irgi kalba jau senokai – ir dar labiau plėsis suvokimas, kad vienuolikto mėnesio vienuoliktos dienos vienuolikta valanda 1918 metais visai nereiškė smurto, prievartos, kančių ir aukų pabaigos visai Europai. Regione tarp Vokietijos ir Rusijos smurto, prievartos, kančių ir aukų laikotarpis, prasidėjęs 1914 m., tęsėsi.